Op zoek naar energie van Rotterdam

Lerend op weg in de gebiedsaanpakken aardgasvrij Rotterdam

Ellen Minkman
Vivian Visser
Arwin van Buuren
Jitske van Popering-Verkerk

Op zoek naar de energie van Rotterdam

Lerend op weg in de gebiedsaanpakken aardgasvrij Rotterdam

zomer 2020

Opgesteld door
Erasmus University Rotterdam
Department of Public Administration and Sociology

Drs. Ir. Ellen Minkman
Vivian Visser, MSc.
Prof. Dr. Arwin van Buuren
Dr. Jitske van Popering-Verkerk (projectleider)

In opdracht van
Kenniswerkplaats Leefbare Wijken
Gemeente Rotterdam afdeling Duurzaam

Dit rapport is een uitgave van de Kenniswerkplaats Leefbare Wijken. De Kenniswerkplaats Leefbare Wijken is een samenwerkingsverband tussen de gemeente Rotterdam en de Erasmus Universiteit Rotterdam met als tweeledig doel: a) het ontwikkelen van beleids- en praktijkrelevante kennis op het gebied van leefbaarheid in stadswijken en b) bij dragen aan de uitwisseling en toepassing van deze kennis in het Rotterdamse beleid. Alle publicaties en activiteiten zijn te vinden op: www.kenniswerkplaats-leefbarewijken.nl/

Grafisch ontwerp: Karin ter Laak

ISBN 978-90-75289-46-6

©ESSB, E. Minkman, V. Visser, A. van Buuren, J. van Popering-Verkerk

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door print-outs, kopieën, of op welke manier dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoudsopgave

H1. Inleiding 3
1.1 Aanleiding 3
1.2 Onderzoeksvraag 3
1.3 Aanpak 5
1.4 Leeswijzer 5

H2. Monitoren van de gebiedsaanpak 6
2.1 Context 6
2.2 Gebiedsaanpakken aardgasvrij 7
2.3 Tussentijds resultaat 7

H3. De gebiedsaanpak in vijf wijken 8
3.1 Beschrijving van de vijf wijken 8
3.2 Gebiedsaanpak op papier 9
3.3 Gebiedsaanpak in de praktijk 9

H4. Analyse van de gebiedsaanpak 12
4.1 Focus en koppelen 12
4.2 Organisatie en governance 15
4.3 Participatie 17

H5. Tussentijdse resultaten van de gebiedsaanpak 21
5.1 Effectiviteit 21
5.2 Legitimiteit 21
5.3 Publieke waarde 22
5.4 Realiserend vermogen 22

H6. Lessen: wat werkt, wat knelt, wat verdient reflectie 23
6.1 Wat werkt 23
6.2 Wat knelt 27

Bijlage 1. Informatiesheets per wijk 31
B1.1 Informatiesheet Bospolder-Tussendijken 31
B1.2a Informatiesheet Heindijk 33
B1.2b Informatiesheet Reyeroord 35
B1.3 Informatiesheet Pendrecht 37
B1.4 Informatiesheet Prinsenland Het Lage Land 39
B1.5 Informatiesheet Rozenburg 41

Bijlage 2. Verantwoording 43
Literatuurlijst 43
Interviews en observaties 44

h1. Inleiding

1.1 Aanleiding

Rotterdam is drukdoende om de energietransitie vorm te geven. Het Rotterdams coalitieakkoord, klimaatakkoord en duurzaamheidskompas geven een duidelijke indruk van de ambities op dit thema. De energietransitie is niet alleen technisch een uitdaging, maar ook een vraagstuk. Verduurzamen heeft gevolgen voor het leven van mensen en kan kansen met zich meebrengen (zoals een gezonder leefklimaat en meer werkgelegenheid) of juist bedreigingen (zoals hogere kosten of zelfs energiearmoede). Mensen hebben hun eigen zorgen, verlangens en opvattingen. Wil de energietransitie op een legitieme wijze gestalte krijgen, dan zal dit ingebed moeten worden in de maatschappelijke complexiteit. Een belangrijke vraag is dan ook hoe participatie van bewoners op een goede wijze vorm kan krijgen. Ofwel, hoe de energietransitie gebiedsgericht en Rotterdammergericht gerealiseerd kan worden. Want burgers beschikken over hun eigen, unieke vormen van organiserend vermogen die een welkome aanvulling vormen op het realiserend vermogen van overheden en andere institutionele spelers. Of ze beschikken daar juist niet over, dan is de energietransitie voor hen een extra uitdaging, bovenop de dagelijkse zorgen die zij al hebben.

Een belangrijk onderdeel van de energietransitie is het afstappen van aardgas. Het aardgasvrij maken van bestaande woningen is een belangrijke opgave vanuit het Klimaatakkoord en ook in Rotterdam wordt gewerkt aan aardgasvrije wijken. Daarbij kiest Rotterdam voor een wijkgerichte benadering. Elke wijk heeft haar eigen opgaven en kenmerken, en door te kiezen voor gebiedsaanpakken kan aan deze variëteit recht worden gedaan en erop in worden ingespeeld. Niet alleen verschillen wijken als het gaat om de problemen die er spelen. Elke wijk heeft ook zijn eigen 'koppelkansen' en potentiele vliegwielen, bijvoorbeeld herinrichting van de buitenruimte of werkgelegenheid in de wijk. Kortom, in elke wijk ziet de *publieke waarde* die met de energietransitie gerealiseerd kan worden er in potentie anders uit. In de gebiedsaanpakken wordt daarnaast ingezet op het betrekken van bewoners en het benutten van de slagkracht in de wijk. Door participatie wordt gewerkt aan draagvlak voor de wijze waarop de energietransitie in de wijk vorm krijgt en worden burgers geactiveerd en gefaciliteerd om bij te dragen aan de verduurzaming van hun woning, straat en wijk.

Zo neemt de gemeente Rotterdam met de gebiedsaanpakken een regierol op zich, om op wijkniveau en samen met bewoners te komen tot een alternatief voor aardgas op een zodanige wijze dat deze ook als vliegwiel bijdraagt aan de ontwikkeling van de wijk. Deze nieuwe manier van werken is ook een leertraject, waarbij uitgevonden wordt wat wel en wat minder goed werkt. Met dit onderzoek willen we de eerste periode van de gebiedsaanpakken in de wijk vastleggen en lessen eruit destilleren.

1.2 Onderzoeksvraag

In dit onderzoek hebben we in de periode zomer 2019 - voorjaar 2020 de gebiedsaanpakken aardgasvrij gemonitord in de vijf Rotterdamse pilotgebieden: de wijken Bospolder-Tussendijken (BoTu), Pendrecht, Prinsenland Het Lage Land, de buurten Heindijk en Reyeroord in IJselmonde, en de dorpskern Rozenburg. In IJsselmonde hebben de processen rond Reyeroord en Heindijk zich steeds meer als afzonderlijke processen ontwikkeld. In deze rapportage worden deze los van elkaar behandeld en zijn er effectief zes processen in vijf pilotgebieden onderzocht. In het onderzoek richten we ons op het proces in de wijken, met bijzondere aandacht voor de betrokkenheid van bewoners.

De onderzoeksvraag luidt: ***Wat kunnen we leren uit de gebiedsaanpakken aardgasvrij over de relatie tussen wijkkenmerken, gekozen gebiedsaanpak en tussentijdse resultaten?*** Hierbij is het doel niet om de aanpak te beoordelen, maar om observaties te delen en in te brengen in het leertraject rondom de gebiedsaanpakken. Zoals aangegeven staat het wijkniveau daarbij centraal. Om deze vraag te beantwoorden zijn de volgende stappen gezet:

1. Context: een kenschets van de vijf wijken. Er is immers gekozen voor een gebiedsaanpak omdat wijken verschillen, deze verschillen worden in beeld gebracht.
2. Gebiedsaanpak: analyse van de gehanteerde gebiedsaanpak, met daarin de gehanteerde aanpak, de wijze waarop bewoners worden betrokken, en de koppeling met andere opgaven.
3. Resultaat: analyse van de tussentijdse resultaten van de gebiedsaanpak in termen van effectiviteit, legitimiteit, publieke waarde en realiserend vermogen.
4. Lessen: door relaties te leggen tussen context aanpak en resultaat komen patronen in beeld. In welk type wijk levert de gebiedsaanpak welk type resultaten op? Welke bouwstenen, succesfactoren, condities en parameters kunnen hieruit herleid worden?

Onderzoeksperiode per wijk

Het onderzoek is gestart in Q3 2019 en de laatste interviews zijn gehouden in Q2 2020. De interviews in de wijken zijn zoveel mogelijk gedurende de hele onderzoeksperiode gehouden om actuele ontwikkelingen mee te nemen. In sommige wijken zijn in een periode van enkele maanden alle partijen gesproken. In andere wijken hebben eerst interviews met de betrokken ambtenaren plaatsgevonden en is dit daarna verbreed naar interviews met bestuurders, energieleveranciers, woningcorporaties en initiatiefnemers. In onderstaand schema is aangegeven in welke periode de interviews plaatsvonden, dit is gespecificeerd naar interview met betrokken ambtenaren (wit), met relevante betrokken partijen (blauw) en een combinatie van beide (blauw-wit gearceerd). De latere beschrijvingen van deze wijken moeten in dit tijdsperspectief gezien worden.

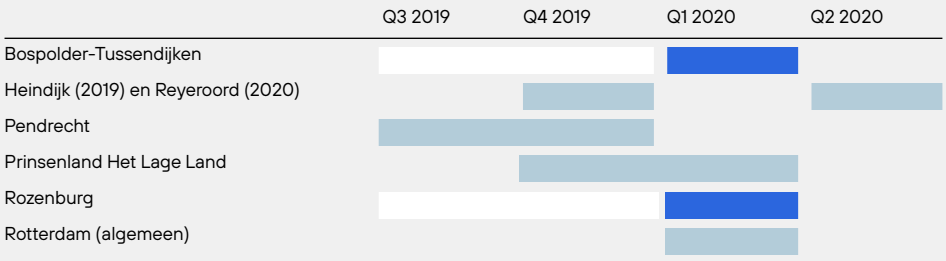

1.3 Aanpak

Om van de verschillende aanpakken te kunnen leren is een vorm van monitoring noodzakelijk die we hier aanduiden als reflexieve of lerende monitoring. We kiezen voor een lerende monitoring omdat de uitkomsten niet alleen inzicht bieden in de (resultaten van de) gebiedsaanpakken, maar ook handvatten bieden voor tussentijdse reflectie op en bijstelling van de gekozen aanpak. Daarnaast is het onderzoek zelf ook lerend doordat gedurende de monitoring bijstelling heeft plaatsgevonden op basis van de tussentijds opgehaalde resultaten.

De monitoring is gebaseerd op documentenanalyse, interviews en observaties. Een overzicht van de documenten, interviews en observaties is opgenomen in bijlage 2. Daarnaast zijn inzichten van collega-onderzoekers vanuit de Erasmus Universiteit benut, alsmede beschikbare data (zoals van het CBS en OBI) en wetenschappelijke literatuur. Dit rapport is tussentijds besproken in reflectiesessies met betrokken ambtenaren. Hier is gezamenlijk gereflecteerd op en geleerd van de (tussentijdse) bevindingen van de monitoring en wetenschappelijke verdieping daarvan. Op basis van de reflectiesessies zijn de resultaten van het onderzoek aangescherpt.

1.4 Leeswijzer

Deze notitie is als volgt opgebouwd. In hoofdstuk 2 lichten we het analysekader toe aan de hand waarvan de gebiedsaanpakken gemonitord zijn. Hoofdstuk 3 bevat een karakterisering van de wijken en de bijbehorende aanpakken in vogelvlucht. In hoofdstuk 4 analyseren we de gebiedsaanpak aan de hand van een drietal elementen: a) de gehanteerde focus en het organiseren van koppelingen tussen opgaven, b) de organisatie en governance van de gehanteerde aanpak, en c) de vormgeving van participatie. In hoofdstuk 5 schetsen we de voorlopige resultaten. Tot slot behandelt hoofdstuk 6 patronen die tussen de context van de wijk, de gehanteerde aanpak en het (voorlopige) resultaat ontdekt kunnen worden. Op basis daarvan worden een aantal lessen getrokken over het vormgeven van een transitie naar aardgasvrij die zowel '*evidence-based*' als '*energy-based*' is. Een aanpak, met andere woorden, die recht doet aan wat op basis van de beschikbare kennis verstandig en doelmatig is, en die anderzijds ook de energie van burgers en andere betrokkenen benut en mobiliseert.

h2. Monitoren van de gebiedsaanpak

In de verduurzaming van Rotterdam kiest de gemeente bewust voor een gebiedsaanpak. Elke wijk is anders en om daar goed bij aan te sluiten, is elke gebiedsaanpak ook anders. Om deze verschillen te herkennen en te waarderen, hebben we een analysekader ontwikkeld dat inzicht biedt in de context van de wijk, de gehanteerde gebiedsaanpak en de (voorlopige) resultaten. Het analysekader is in onderstaand figuur samengevat.

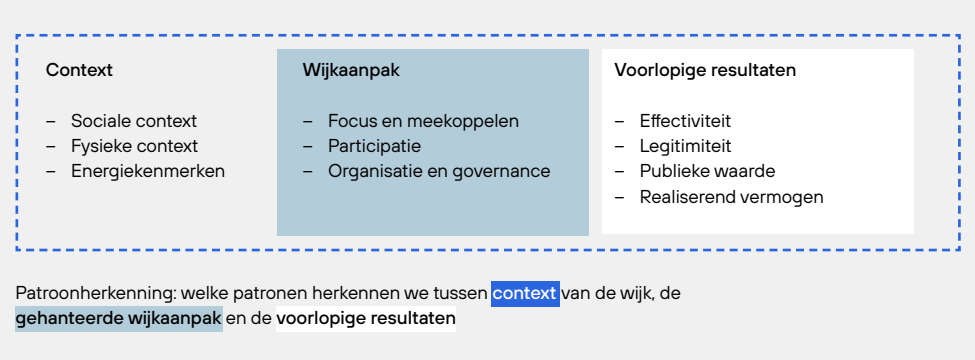

FIGUUR 2.1 Analysekader gebiedsaanpak

2.1 Context

De Rotterdamse wijken vormen de context van de gebiedsaanpak. Voor de opgave van aardgasvrij richten we ons op de sociale en fysieke context, en op enkele specifieke energiekenmerken. Om de *sociale context* van de wijken in beeld te brengen, maken we onderscheid tussen het cultureel, sociaal en economisch kapitaal ervan (Bourdieu, 1984; Bourdieu, 1986). Cultureel kapitaal is het vermogen van mensen in een wijk om te kunnen participeren in de dominante, legitieme instituties van de samenleving (zoals musea en de overheid). Cultureel kapitaal omvat onder andere opleidingsniveau, taal en bezoek aan culturele activiteiten. Sociaal kapitaal meten we op individueel en op buurtniveau. Op individueel niveau gaat het om het hebben van een sociaal netwerk, contacten, die gemobiliseerd kunnen worden om iets te bereiken. Op buurtniveau gaat het over die contacten hebben binnen de buurt, maar ook om een gevoel van verbondenheid met de buurt, een gemeenschapsgevoel. Dit raakt nauw aan het idee van sociale cohesie in een buurt. Economisch kapitaal is het beschikken over economische middelen, zoals geld, activa en eigendommen. Voor het in kaart brengen van deze kapitaalvormen hebben we gegevens uit het wijkprofiel gebruikt, aangevuld met beschrijvingen van respondenten en eigen observaties.

Daarnaast is de *fysieke context* van de wijken in beeld gebracht. Hiervoor is informatie uit het wijkprofiel van gemeente Rotterdam benut, waaronder informatie over vastgoed, openbare ruimte, voorzieningen, milieu en woonbeleving. Omdat de energietransitie en de opgave om van het aardgas af te gaan sterk samenhangt met de aard van het vastgoed, hebben we hier verder op ingezoomd. Het gaat dan bijvoorbeeld om het type woning, leeftijd van de woningen, het type woningeigenaar (bewoner, corporatie, privaat verhuur) en de staat van de woningen. Deze feitelijke gegevens hebben we aangevuld met beschrijvingen van respondenten en een fotoverslag van de wijk.

Tot slot verschillen de wijken in hun *energiekenmerken*. We hebben enerzijds de huidige energiesituatie per wijk in beeld gebracht. Het gaat dan om het elektriciteits- en gasverbruik in de wijken, en de energieproductie die in de wijk plaatsvindt (bijv. zonnepanelen). Anderzijds is er ook een relevante context voor de toekomstige energiesituatie, waaronder de reeds uitgegeven concessies voor een warmtenet.

2.2 Gebiedsaanpakken aardgasvrij

De algemene principes voor de gebiedsaanpakken aardgasvrij zijn door de gemeente vastgelegd (zie §3.2). Tegelijkertijd krijgt de uiteindelijke gebiedsaanpak vorm in de plannen, activiteiten en gesprekken in de wijk. In dit onderzoek willen we inzicht krijgen in de gehanteerde gebiedsaanpakken door de daadwerkelijke praktijk in de wijken in beeld te krijgen. Hiervoor richten we ons op drie aspecten: focus en meekoppelen, participatie, en organisatie en governance.

Het verduurzamen van een wijk omvat technische, fysieke en sociale elementen. Zo kan het gaan over het type warmtenet dat het beste kan worden aangelegd (technisch), de ruimtelijke inpassing van een regelkamer (fysiek), en over werkzoekende bewoners die kunnen worden omgeschoold om de maatregelen uit te voeren (sociaal). Elke gebiedsaanpak heeft daarin een focus gekozen. Naast deze verschillen in focus, wordt ook de gebiedsaanpak verschillend afgebakend. Welke opgaven en problemen worden meegenomen en welke niet? En in hoeverre zijn deze gelijkwaardig of ondergeschikt aan elkaar? Dit bepaalt mede de kans op het verzilveren van koppelkansen.

In de gebiedsaanpak wordt nadrukkelijk participatie van bewoners nagestreefd. Het gaat hierbij zowel om het laten meedenken van bewoners over de plannen als om het aansluiten bij en het stimuleren van bewonersinitiatieven. We hebben onderzocht welke vorm van participatie is ingezet in de gebiedsaanpakken en met welke participanten. Ook is gekeken hoe wordt omgegaan met burgerinitiatieven: welke rol krijgen zij in de gebiedsaanpak?

Tot slot hebben we de organisatie en governance van de gebiedsaanpakken onderzocht. Hierbij hebben wij gekeken naar hoe het project- of procesmanagement is georganiseerd, hoe besluitvormingslijnen lopen, hoe andere ambtenaren, afdelingen en partijen uit de stad betrokken worden en welk effect dit heeft op de ervaren kwaliteit van de gebiedsaanpak.

2.3 Tussentijds resultaat

De gebiedsaanpak wordt tijdens de rit gevolgd. We kunnen nog niet spreken van eindresultaten in termen van x-aantal huizen van het gas af of x-aantal mensen aan het werk als energiecoach. Wel kunnen we de tussentijdse resultaten beschouwen. Dit doen we allereerst aan de hand van twee klassieke evaluatiebegrippen: effectiviteit en legitimiteit. Effectiviteit gaat over de vraag in hoeverre de plannen in potentie bij zullen dragen aan het beoogde doel. Legitimiteit gaat over de vraag in hoeverre er draagvlak is voor de voorstellen en in hoeverre zij als gezaghebbend worden ervaren.

Daarnaast raken de resultaten van de gebiedsaanpak nog twee bredere opgaven. De gemeente wil de gebiedsaanpakken als vliegwiel laten fungeren voor andere opgaven in de wijken, denk bijvoorbeeld aan leefbaarheid en werkgelegenheid. Om dit in beeld te krijgen, kijken we naar de publieke waarde die met de plannen in potentie gerealiseerd kan worden. Tot slot vraagt de opgave van verduurzaming en energietransitie de inspanning van tal van partijen. Daarom bezien we in hoeverre de plannen en de gehanteerde aanpak in potentie leiden tot (meer, gezamenlijk) realiserend vermogen van overheid en samenleving om deze opgave succesvol op te pakken.

h3. De gebiedsaanpak in vijf wijken

3.1 Beschrijving van de vijf wijken

De vijf wijken hebben elk een eigen karakter met verschillende kenmerken. In de vergelijking tussen de sociale en fysieke context in de wijken valt op dat Heindijk en Reyeroord rond het Rotterdamse gemiddelde zitten en Pendrecht hier net iets onder zit. Bospolder-Tussendijken springt daar in negatieve zin uit: deze wijk kampt met veel sociale problemen, weinig huizen zijn in eigendom van de bewoners en de bewoners zijn ontevreden over hun fysieke leefomgeving. Prinsenland Het Lage Land springt eruit met hoog sociaal, cultureel en economisch kapitaal in vergelijking met andere wijken. Rozenburg is in zekere zin de vreemde eend in de bijt. Het ligt als dorp op het eiland van Rozenburg, de bewoners hebben een sterke binding met hun dorp en duurzaamheid staat hoog op de agenda. Verder valt op dat er in Bospolder-Tussendijken, Prinsenland Het Lage Land en Rozenburg bewonersinitiatieven rond duurzaamheid of energiecoöperaties actief zijn. De overeenkomsten en verschillen zijn samengevat in tabel 3.1. De uitgebreide informatiesheets per wijk zijn in de bijlage opgenomen.

	Bospolder-Tussendijken	Heindijk en Reyeroord	Pendrecht	Prinsenland – Het Lage Land	Rozenburg
Type wijk	Multiculturele diverse wijk: "stukje Zuid op west"	Rustige buurt, deels ouderen en deels gezinnen, grote sociale en etnische diversiteit	Goed bereikbare, groene en multi-culturele wijk in Rotterdam-Zuid	Groene wijk, toenemende verstedelijking, tevreden bewoners	Dorp diep in het havengebied met trotse bewoners
Soort woningen	Oude, lage meergezins-woningen	Galerijflats en rijhuizen uit '70s i.c.m. nieuwbouw	Lage en hoge meergezins-woningen ('50-'60), i.c.m. nieuwbouw	Eengezinswoningen en hoge flats ('60-'70)	Eengezinswoningen en lage meergezins-woningen.
Eigendoms-situatie	Corporatiebezit, klein deel eigenaar-bewoner	Deels corporatie-bezit, particuliere verhuurder, eigenaar-bewoner	Deels corporatiebezit, deels eigenaar-bewoner	Deels corporatiebezit, deels eigenaar-bewoner	Deels corporatiebezit, deels eigenaarbewoners
Huidige energie-voorziening	Relatief laag verbruik, relatief weinig opwekking	Energieverbruik en -opwekking gelijk aan Rotterdams gemiddelde	Energieverbruik en -opwekking gelijk aan Rotterdams gemiddelde	Energieverbruik en -opwekking gelijk aan Rotterdams gemiddelde	Relatief hoog verbruik, relatief veel opwekking
Concessie	Eneco voor warmtenet	Vattenfall voor warmtenet	Vattenfall voor warmtenet	Geen	Geen
Aanwezig kapitaal	Relatief weinig sociaal en economisch kapitaal, wel sterke sociale netwerken in de wijk.	Economisch kapitaal gemiddeld voor Rotterdam, sociaal en cultureel kapitaal iets lager dan gemiddeld.	Weinig cultureel en economisch kapitaal in de wijk. Laag sociaal kapitaal uit zich in weinig cohesie en interactie tussen groepen.	De wijk is relatief welvarend en alle kapitaalvormen scoren hoog. De sociale cohesie uit zich niet in initiatief van onderop.	Relatief veel economisch en sociaal kapitaal zijn. Sterke binding met buurt, maar dit uit zich niet in initiatief van onderop.
Thema's in deze wijk	– Ontevredenheid over vastgoed en buitenruimte – Onveiligheid – Grote betrokkenheid en binding wijk	– "Dubbele kloof" generatie en etniciteit – Reyeroord: transformatie en beheer – Heindijk: het hek aan de Korendijk	– Onveiligheid – Armoede en werkloosheid – Sociale 'menging' – Ervaren afstand tot gemeente	– Mobiliteit – Verstedelijking – Wonen – Oude en nieuwe generatie	– Afnemende werkgelegenheid – Vergrijzing – Ervaren afstand tot gemeente

TABEL 3.1 Kenmerken van de vijf wijken

3.2 Gebiedsaanpak op papier

Begin 2018 zijn de eerste stappen gezet ter voorbereiding op de gebiedsaanpakken. Aan het begin van dat jaar worden verschillende onderzoeken gedaan om, voorafgaand aan het bepalen van gebiedsaanpakken, de mogelijkheden voor aardgasvrij in beeld te brengen. Eén van de belangrijkste uitkomsten is een zogenoemde 'WAT-kaart' (maart 2018). Op deze kaart staat per wijk aangegeven wat het goedkoopste alternatief voor aardgas is. Deze kaart wordt extra belangrijk wanneer de gemeenteraad in februari 2019 een raadsakkoord energietransitie sluit, met als uitgangspunt, *"we zetten in op maximale CO^2-reductie tegen minimale maatschappelijke kosten"* (p2). Daarmee krijgt de WAT-kaart een kaderstellende en sterk richtinggevende functie.

Begin 2019 krijgen de gebiedsaanpakken aardgasvrij vorm. Kaders hierbij vormen de politiek-bestuurlijke uitgangspunten, zoals vastgelegd in het coalitieakkoord en het raadsakkoord energietransitie, en de verkennende onderzoeken met de WAT-kaart als meest dominante. Er wordt een *'Stappenplan aardgasvrije wijken'* (2018) en een *'Leidraad werkwijze gebiedsaanpakken aardgasvrij'* (2019) vastgesteld. In deze documenten worden inhoudelijke uitgangspunten vastgelegd die het beste zijn samen te vatten als betaalbaarheid en energietransitie als kans. De betaalbaarheid voor alle Rotterdammers wordt als cruciaal bestempeld: *"We zorgen dat de energietransitie haalbaar en betaalbaar is voor iedereen."*. Daarnaast wordt de energietransitie nadrukkelijk gepresenteerd en aangegrepen als kans. Een kans op drie manieren:

- De gebiedsaanpakken bieden een kans om te leren, omdat de geselecteerde wijken verschillend van karakter zijn. Door te leren van deze aanpakken, *learning by doing*, is het doel om te komen tot een 'standaard' aanpak met ruimte voor maatwerk.
- De gebiedsaanpakken bieden de kans om bewoners te betrekken bij de plannen en daarmee concreet handen en voeten te geven aan de ambities zoals beschreven in De Betrokken Stad: *Significant meer Rotterdammers vinden aan het einde van deze collegeperiode dat ze meer worden betrokken in het meedenken en/of meebeslissen over maatregelen in hun leefomgeving dan aan het begin van deze collegeperiode.* De bedoeling is om beter aan te sluiten bij de leefwereld van Rotterdammers. Deze ambitie ligt verankerd in de gebiedsaanpakken aardgasvrij.
- Tot slot bieden de gebiedsaanpakken de kans om het integrale werken op wijkniveau te versterken, conform de ambities van de bestuursopdracht Slagkracht in de wijk. Het gaat daarbij om een samenhangende aanpak tussen sociale, economische en fysieke opgaven. Daarvoor is het zaak dat de gemeente de gemeentelijke budgetten op zo'n manier organiseert, de verschillende 'potjes' verbindt, dat ze kunnen worden ingezet voor de activiteiten die vanuit het perspectief van de wijk prioriteit hebben. Daarbij wordt van buiten naar binnen gekeken en gehandeld vanuit kansen.

Naast de inhoudelijke uitgangspunten, is een aantal vaste stappen ontstaan in de gebiedsaanpakken. Deze vaste stappen omvatten een eerste periode (1,5-2 jaar) waarin het aanbod aan gebouweigenaren wordt opgebouwd. Dit is deel van het grotere proces (circa 8-10 jaar) met daarin verschillende aansluitmomenten (zie figuur 3.1).

3.3 Gebiedsaanpak in de praktijk

In de voorgaande paragraaf hebben we stilgestaan bij de gebiedsaanpakken op papier. In de wijken krijgt deze aanpak op verschillende manieren invulling en kent de aanpak een verschillend tempo. De vijf wijken zijn in een verschillende fase. Heindijk is het meest ver, hier is een aanbod gedaan aan de bewoners. In vier wijken (Rozenburg, Bospolder-Tussendijken, Pendrecht en Reyeroord) is men bezig met het opstellen van de businesscase. In de vijfde wijk (Prinsenland Het Lage Land) is de haalbaarheidsstudie net afgerond, maar mikt men wel op een eerste afsluitmoment kort na 2020.

We zien in de wijkaanpakken een aantal patronen terugkeren. Zo is de volgorde van de stappen in elke wijk hetzelfde en begint de aanpak met een technische analyse. Ook wordt in alle wijken sterk ingezet op het informeren van bewoners, ook in een vroeg stadium waarin de plannen nog abstract zijn. Terugkerende elementen hierin zijn een brief

aan bewoners, bijeenkomsten met een informerend karakter en kookworkshops. Deze laatste zijn ingezet om mensen op een laagdrempelige manier kennis te laten maken met elektrisch koken.

Tegelijkertijd zijn er opmerkelijke verschillen. Zo zijn het sociaal en technisch spoor sterk gescheiden in Bospolder-Tussendijken, terwijl in andere wijken meer verbindingen zijn georganiseerd. Er zijn verschillen in de communicatie, zo wordt in Pendrecht veel aandacht besteed aan het informeren van verschillende groepen bewoners en worden in Heindijk individuele gesprekken gevoerd met een aanbod aan de bewoners. In Reyeroord wordt veel sterker dan elders ingezet op gedragsverandering en in Rozenburg speelt de gemeente een veel minder actieve rol in het opstellen van de business case dan in andere wijken. In tabel 3.2 vatten we de relevante kenmerken samen. In de analyse van de gebiedsaanpakken (H4) gaan we hier nader op in.

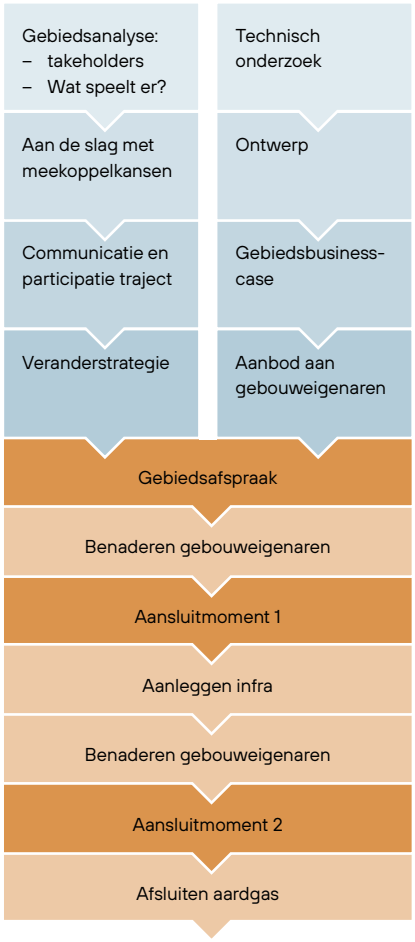

FIGUUR 3.1 Stappen in de gebiedsaanpakken (bron: Gemeente Rotterdam, 2019)

	Bospolder-Tussendijken	Heindijk en Reyeroord	Pendrecht	Prinsenland – Het Lage Land	Rozenburg
Fase gebieds-aanpak begin 2020	Businesscase opstellen	Aanbod doen aan bewoners (Heindijk) en businesscase en aanbod opstellen (Reyeroord)	Businesscase en aanbod aan bewoners opstellen	Haalbaarheidsstudie afronden	Businesscase opstellen
Gepland(e) afkoppel-moment(en)	Na 2021	Eerste moment 2020/2021, tweede moment 2026/2027	Onbekend, voor 2030 heel Pendrecht	Fase 1 na 2020, fase 2 na 2026	Onbekend
Bijzonderheden gebiedsaanpak	Sociaal en technisch spoor parallel met andere insteek	Voorloper (Heindijk) en deel van transformatie wijk (Reyeroord)	Proeftuin van BZK met ruimte voor experimenteren	Brede verkenning van mogelijkheden	Gemeentelijke aanpak bij aanvang meer afwachtend
Samenwerking	– Samenwerking technisch spoor Havensteder en Eneco – Samenwerking sociaal spoor DHC, IABR en programma Veerkrachtig BoTu	– Drie VVE's en Woonbron hebben afspraken met Vattenfall – Samenwerking met beweging Reyeroord Plus	– Brede samenwerking gemeente, corporaties, aanbieders, winkeliers	– Verkennende fase samenwerking – Sommige VVE's hebben/vragen reeds aansluiting Eneco	– Businesscase door aanbieders en Ressort, gemeente op afstand
Geïdentificeerde meekoppelkansen	– Onderhoud woningcorporaties – '*Community building*' Veerkrachtig BoTu – Werkgelegenheid	– Herinrichting buitenruimte – Rioolvervanging – Geen	– Onderhoud woning-corporaties – Armoedebestrijding – Werkgelegenheid – Herinrichting buitenruimte – Energiebesparing op woningniveau	– Onderhoud woning-corporaties – Woonconcepten	– Onderhoud woning-corporatie
Bestaande initiatieven in relatie tot duurzaamheid	– Delfshaven Coöperatie (DHC) – Wijkinstallatie-bedrijf – Zelfregiehuis		– Pendrecht Universiteit	– Alex Energie – Duurzame speeltuin – Duurzame basisschool	– Energiecoöperatie Rozenburg

TABEL 3.2 Kenmerken gebiedsaanpak

h4. Analyse van de gebiedsaanpak

Aan de hand van het analysekader (zie H2) ontrafelen we stap voor stap de gebiedsaanpak. We beginnen bij de inhoudelijke focus en de relatie die er met andere sociale en fysieke opgaven wordt gelegd. Vervolgens gaan we in op de organisatie van de gebiedsaanpakken en de wijze waarop bewoners zijn betrokken.

4.1 Focus en koppelen

Focus: energietransitie als technisch-financieel vraagstuk

De focus van de gebiedsaanpakken aardgasvrij is vastgelegd in verschillende documenten. In deze documenten zien we een dubbele focus. De eerste focus is op het technisch-financiële vraagstuk van aardgasvrij. Het gaat dan om *"schone, veilige en betrouwbare energievoorziening voor alle Rotterdammers"* met de nadruk op *"maximale CO^2-reductie tegen minimale maatschappelijke kosten"* (Leidraad werkwijze gebiedsaanpakken aardgasvrij, 2019). De tweede focus is die van aardgasvrij in een brede aanpak voor verduurzaming en met kansen voor sociale opgaven. Zo spreekt bijvoorbeeld het Raadsakkoord Energietransitie over: *"We gebruiken de energietransitie als vliegwiel voor ondernemerschap en werkgelegenheid"* (p. 2).

Op papier zien we dus een tweeledige focus, met enerzijds het technisch financiële vraagstuk van aardgasvrij en anderzijds de brede opgave van verduurzaming en de koppeling aan sociale opgaven. In de praktijk van de gebiedsaanpakken zien we dat de meeste aandacht in de gebiedsaanpakken uitgaat naar het technisch-financiële vraagstuk van aardgasvrij. Er wordt gekeken welke technieken toegepast kunnen worden in de betreffende wijk en welke kosten hieraan verbonden zijn. De meeste activiteiten in de wijken zijn erop gericht te komen tot een haalbaar en betaalbaar aanbod aan de bewoners om van het aardgas af te stappen en over te stappen op een alternatieve warmtevoorziening.

Deze toegespitste focus is deels ingegeven door de specifieke collegetargets. Tegelijkertijd vloeit deze ook voort uit de volgordelijkheid van de stappen die gezet worden. In elke wijk wordt gewerkt vanuit de WAT-kaart en wordt eerst een financieel-technische haalbaarheidsstudie uitgevoerd. Zo vertelt één van de betrokkenen vanuit de gemeente: *"We hebben clean technisch bekeken en dan zie je dat een warmtenet de beste en goedkoopste oplossing is. Dit betekent bepaalde fysieke investeringen, dat verkennen we nader in de wijk"*. Op deze wijze ontstaat in beginsel een focus op de technische oplossing.

Deze technisch-financiële focus wordt wisselend gewaardeerd. Voor een groot deel van de betrokkenen—zowel ambtenaren en professionals als bewoners—is het een logische focus die tot het gewenste resultaat gaat leiden. Zo geven bewoners tijdens huis-aan-huis gesprekken aan blij te zijn met een concreet aanbod van de gemeente, *"omdat dit het aantal te maken keuzes verkleint"*. Er zijn echter ook kritische geluiden. Zo geven sommige partijen aan dat de focus wel erg sterk ligt op het technisch regelen van een collectieve warmtevoorziening. Zij missen andere onderdelen van de energietransitie die juist ook voor ander type partijen relevant zijn, zoals verduurzaming (duurzame opwek, isolatie, energiegebruik) en opgaven in de wijk (leefbaarheid, veiligheid, werkgelegenheid): *"En het is apart dat het een aanpak is die zich alleen richt op warmte, [...] al die andere initiatieven hebben we wel degelijk nodig om de doelen in 2050 daadwerkelijk te bereiken"*.

Een ander aandachtspunt is de financiële discussie. Met de technisch-financiële focus ligt er ook sterke nadruk op de vraag wat het aardgasvrij exact kost voor eigenaars en bewoners. Het lijkt een logische focus die duidelijkheid in de discussie schept, maar tegelijk kan het gemakkelijk leiden tot een verenging in de zoektocht naar maatregelen. In Heindijk zien we dat het financiële bod, waarbij de eigen bijdrage van de bewoners op €1.500 is gesteld, duidelijkheid heeft gebracht voor de bewoners. De bewoners waarderen dat de wethouder open met hen in gesprek is gegaan over de hoogte van het bedrag en het bijgestelde bedrag wordt als reëel ervaren. Voor andere wijken is de boodschap, *"we bieden dus geen garanties voor andere wijken, we moeten het echt per wijk opnieuw bepalen."*. Tegelijkertijd wordt in de andere wijken wel degelijk naar de situatie in Heindijk gekeken en merken projectleiders: *"dit bedrag gaat natuurlijk wel een rol spelen en dus moet je een goed verhaal hebben als het hier meer dan €1.500 gaat kosten."*. Het zal dan ook spannend worden of in de financiële discussie uiteindelijk een aanpak kan worden ontwikkeld die leidt tot een *"haalbaar, betaalbaar en schaalbaar"* aanbod.

Koppelen: sterke knip en enkele benutte kansen

De energietransitie heeft niet alleen een technisch-financiële kant, maar raakt ook aan sociale en fysieke opgaven. In de wijken wordt op verschillende manieren met deze opgaven omgegaan. Deze zijn samengevat in tabel 4.1.

Wijken	Aardgasvrij en sociale opgaven	Aardgasvrij en fysieke opgaven
Bospolder-Tussendijken	Afzonderlijk sociaal spoor, spanning tussen sociaal en technisch spoor	Vanuit techniek worden consequenties buitenruimte benoemd
Pendrecht	Afzonderlijk sociaal spoor, dit moet op termijn samenkomen met technisch spoor, enkele concrete acties	Fysieke meekoppelkansen verkend maar op dit moment niet aan de orde
Prinsenland Het Lage Land	Afzonderlijk sociaal spoor, verbinding in te ontwikkelen concepten	Fysieke meekoppelkansen verkend maar op dit moment niet aan de orde
Heindijk	Afzonderlijk sociaal spoor op hoger schaalniveau (zie Reyeroord), enkele concrete acties in Heindijk	Vanuit techniek worden consequenties buitenruimte benoemd, met riolering werk-met-werk maken
Reyeroord	Afzonderlijk spoor Reyeroord + beweging (sociaal en beheer), verbinding met technisch spoor wordt via personen gelegd	
Rozenburg	Sociaal spoor nog in ontwikkeling	Andere partijen agenderen fysieke meekoppelkansen

TABEL 4.1 Koppeling aardgasvrij aan sociale en fysieke opgaven

In vier van de vijf wijken is een afzonderlijk sociaal spoor ingericht, naast het technische spoor. De sporen zijn parallel opgezet, wel zijn er in veel gevallen personele unies waarbij één of meerder personen uit het sociaal spoor ook deelnemen in het technisch spoor en andersom. De meeste energie en activiteiten vinden in het technische spoor plaats. Dit verschil in tempo wordt door betrokkenen verklaard doordat het technisch-financiële spoor *"collegetargets en kpi's"* heeft, terwijl de targets van het sociale spoor *"minder hard zijn geformuleerd en er meer ruimte is"*.

In de wijken zien we dat deze knip verschillend doorwerkt. In bijvoorbeeld Pendrecht en Heindijk levert de knip weinig spanning op. De verbinding wordt zichtbaar in enkele, praktische initiatieven, zoals het opleiden van energiecoaches, het verzorgen van kookworkshops of een beschikbaar stellen van een kookboek. Wel is er een gedeeld gevoel dat voor het daadwerkelijk benutten van de sociale meekoppelkansen meer nodig is; dat de sporen elkaar niet als vanzelf zullen versterken en kansen mogelijk gemist gaan worden als de sporen niet nadrukkelijker van elkaar afhankelijk worden gemaakt. In Prinsenland Het Lage Land is ook sprake van een technische spoor en een breed spoor van Next Generation Woonwijken daarnaast. Hier ligt de nadruk op het uitdenken van integrerende concepten zoals bijvoorbeeld een 'ouderenhub' of digitalisering. Dit leidt

tot interessante combinaties, maar nog onduidelijk is hoe de koppelkans met aardgasvrij ook daadwerkelijk gerealiseerd kan worden.

In Bospolder-Tussendijken zien we soms een duidelijke spanning tussen de gebiedsaanpak en initiatieven in de wijk. Zo verkennen initiatieven, die via het sociale spoor willen aanhaken bij de gebiedsaanpak, ook andere bronnen voor warmte, andere vormen van eigenaarschap en wordt de gemeentelijke keuze om aan te sluiten op het warmtenet in twijfel getrokken. In deze wijk wordt het aanbod aardgasvrij concreet en voelen ambtenaren en professionals (o.a. woningcorporatie, energiebedrijven) zich geremd door activiteiten van initiatieven die aanhaking zoeken. Ambtenaren en professionals zetten in op concrete stappen om zo snel mogelijk toe te werken naar een bod aan de bewoners en voelen zich geremd wanneer andere activiteiten (bijv. sessies IABR, gesprekken in de wijk) daar niet direct aan bijdragen, maar juist ook andere opties op de agenda proberen te krijgen of te houden. Zo geven, eind 2019, betrokkenen bij Bospolder-Tussendijken aan: *"Het sociale spoor gaat langzamer dan het technisch spoor, dit was niet nodig geweest. Ik verwacht hiermee problemen, het is al ingewikkeld genoeg"*.

Rond het inzetten op de realisatie van fysieke meekoppelkansen zien we in de meeste wijken een pragmatische benadering. Als er een meekoppelkans erg logisch is en relatief eenvoudig te verzilveren, dan wordt deze benut. Zo is in Heindijk en Rozenburg vervanging van het riool en herinrichting van de buitenruimte aan de orde. Dit wordt direct gekoppeld aan de mogelijke aanleg van een warmtenet. In andere wijken, zoals Pendrecht en Prinsenland Het Lage Land, zijn er geen directe plannen voor herinrichting of rioolvervanging (deze zijn net geweest of pas voor de langere termijn aan de orde) en wordt de koppeling dan ook niet gezocht. Daarmee worden fysieke meekoppelkansen vooral gezocht wanneer er directe plannen zijn voor de betreffende wijk. Een logische keuze. Uitzondering op deze pragmatische aanpak is Reyeroord. In Reyeroord is al een proces gestart in voorbereiding op de rioolvervanging. In de planningen is vanuit de rioolvervanging ruimte geboden om werk-met-werk te maken met de aanleg van een warmtenet. Deze aangepaste planning is tegelijkertijd wel de deadline voor het proces aardgasvrij: *"de synergie is gezocht, maar stadsbeheer zegt nu wel dat ze door moeten"*.

Verder valt op dat alleen in Bospolder-Tussendijken en Reyeroord de ruimtelijke consequenties van een warmtenet in beeld zijn gebracht. Ambtenaren benoemen wel het belang hiervan, maar het is geen vast onderdeel van het technisch proces en net zo min van het proces met de bewoners. Dit geldt bijvoorbeeld voor bomen: *"De ondergrond is al zo vol dat extra bomen met wortels er eigenlijk niet bij kunnen, ik ben bang dat beloften worden gemaakt over de buitenruimte terwijl dit in de praktijk niet nagekomen kan worden"*. De ruimtelijke consequenties gelden ook in de tijd, want degene die het eerst in de grond aan de slag gaat, bepaalt daarmee ook de ruimte voor volgende investeringen: *"Alles wat zij [warmteleverancier] nu erin leggen, is een ruimteclaim daar. Als we straks met de bewoners de bovengrond gaan bespreken, ben je minder flexibel door eventuele buizen."* De ruimtelijke consequenties zijn dus significant, gezien de ruimte die in de ondergrond nodig is voor het beoogde warmtenet. In die zin beperkt de aanleg ervan ook de mogelijkheden voor andere functies nu of in de toekomst.

Tot slot is het goed te benoemen dat we onder de betrokkenen twee verschillende redeneerlijnen zien als het gaat om de afbakening van de gebiedsaanpak. Een deel van de betrokkenen geeft aan dat aardgasvrij primair een technisch-financieel vraagstuk is en dat kansen in relatie tot andere opgaven daar ondergeschikt aan zijn. Teveel afleiding moet voorkomen worden: "*Om de doelen in 2030 te halen, moet je nu praktisch aan de slag gaan, en niet nu al stapelen van allerlei opgaven en problemen"*. Meekoppelen kan ook later, in de uitvoering als een en ander is uitgekristalliseerd. Een ander deel van de betrokkenen geeft aan dat een bredere aanpak juist noodzakelijk is om de ambities rond aardgasvrij te realiseren en deze ook legitimiteit te geven: *"nu kijken we vooral nauw naar van het gas af en nog niet dat brede, het is de uitdaging om dat brede inzichtelijk te maken, waarom denken wij dat aardgasvrij ons leven beter maakt"*.

4.2 Organisatie en governance

Verschillend ingevulde blauwdruk

De 'Leidraad werkwijze gebiedsaanpakken aardgasvrij' benoemt dat er toegewerkt wordt naar een *"standaardaanpak voor de gebiedsaanpakken (met ruimte voor maatwerk per gebied) die in alle wijken van Rotterdam kan worden toegepast."* (p.3). In de vijf wijken zien we inderdaad dat de gebiedsaanpak dezelfde projectstappen doorloopt, maar dat het proces in de wijken vanuit maatwerk wordt ingevuld. In elke wijk worden bewoners geïnformeerd over de aanpak, maar de manier van informeren sluit zoveel mogelijk aan bij kenmerken van de wijk. Hiervoor bracht Motivaction de duurzaamheidsstijlen in elke wijk in kaart onder de noemer 'vijf tinten groen' (Motivaction, 2018) en is in sommige wijken aanvullend onderzoek gedaan naar de thema's die leven in de wijk. In Heindijk kwam bijvoorbeeld naar voren dat burgers 'ontzorgd' willen worden door de gemeente. De werving van deelnemers gebeurt daarom huis-aan-huis waarbij bewoners alle informatie gepresenteerd krijgen en alleen nog hoeven aangeven of ze meedoen of niet. Een ander voorbeeld is het aanpassen van de bewonersbrieven aan de wijkkarakteristieken of het eerder betrekken van initiatiefnemers in de wijk. Hoewel elke wijk dezelfde (technische) stappen doorloopt zijn de samenwerkingsverbanden en de invulling van het sociale spoor dus anders in elke wijk.

Hoewel de leidraad voor de gebiedsaanpak samen met corporaties, het Warmtebedrijf Rotterdam en de energieleveranciers is opgesteld (Gemeente Rotterdam, 2019), verschilt de samenwerking met partijen in de praktijk per wijk (zie ook overzicht tabel 3.2). In Bospolder-Tussendijken wordt bijvoorbeeld actief samengewerkt met een aantal maatschappelijke initiatieven en in andere wijken zijn vooral de corporaties nauw betrokken bij de invulling van de gebiedsaanpak. Daarbij worden vooral die partijen betrokken die veel vastgoed in de wijk hebben, daarmee een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan het aantal aansluitingen en daarmee aan de financiële haalbaarheid. In meerdere wijken spelen woningcorporaties daarom een essentiële rol: als zij niet meedoen wordt de aansluiting van de overige bebouwing te duur. In Rozenburg heeft de woningcorporatie zelfs een trekkende rol.

Verder zien we dat de knip tussen een sociaal en een technisch spoor effect heeft op de samenwerking met partijen in de wijken. Voor veel van deze partijen, zoals lokale verenigingen, bedrijven, en initiatiefnemers, maakt de knip het onduidelijk waar de gemeente op in wil zetten en hoe zij hierop kunnen aanhaken. Zo geeft een initiatiefnemer uit één van de wijken aan: *"er is totaal geen inbedding en alle projecten lopen los naast elkaar en niemand is overal van op de hoogte"*. Deze verwarring is enerzijds niet verrassend gelet op de pilotfase waarin de gebiedsaanpak nu zit. Partijen moeten nog uitvinden hoe een gelaagd proces als dit goed georganiseerd kan worden. Wel zien we op dit moment een roep om een meer samenhangende gemeentelijke visie op verduurzaming als maatschappelijke opgave en de rol van de gemeente daarin, waarbij duidelijk wordt welke partijen de gemeente op welke wijze wil betrekken.

Rol gebiedscommissies en wijkcomités

Naast het betrekken van individuele bewoners, worden ook de gebiedscommissies, wijkraden en wijkcomités betrokken bij de aanpak. In Rozenburg ziet de commissie de energietransitie nadrukkelijk als kans en wil zich profileren als het 'groenste' dorp van Rotterdam. De plannen daarvoor zijn echter nog niet concreet. In Reyeroord (Heindijk) heeft de commissie aangegeven vooral betrokken te willen worden op het moment dat er concrete en duidelijke plannen liggen. De lijntjes worden kort gehouden, naar tevredenheid van de commissie. In Pendrecht wordt samenwerkt met de gelote leden van het wijkcomité. De samenwerking wordt als prettig ervaren, er is een goede vertrouwensbasis en de lijntjes worden kort gehouden. Het comité staat positief tegenover de aanpak aardgasvrij; zij treden op als ambassadeurs in de wijk, zijn aanwezig bij activiteiten en geven wensen vanuit de wijk door.

In BoTu en Prinsenland Het Lage Land zijn bij de gebiedscommissies presentaties gegeven om de commissies te informeren over de plannen en gemaakte keuzes te motiveren. Tijdens deze bijeenkomsten voerde de gemeente vooral het woord en was er enige ruimte voor vragen. De reacties van commissieleden zijn wisselend. Sommigen zijn blij met de overzichtelijke informatie vanuit de gemeente, anderen willen liever al eerder in het proces een actieve rol vervullen. Dat dit niet gebeurd is, zien zij als een gemiste kans: *"Alles gaat van de gemeente uit. Als ze ons en bewoners eerder betrekken wordt het draagvlak groter."* Tegelijkertijd merkt de gemeente op dat het aanhaken van gebiedscommissies soms moeizaam gaat. Er wordt vanuit de gemeente informatie gedeeld, maar deze lijkt niet door ieder commissielid even goed gelezen te worden. Pas later in het proces, wanneer urgentie meer gevoeld wordt, ontstaat meer betrokkenheid.

Het is, kortom, nog een gezamenlijk zoekproces welke rol gebiedscommissies in de gebiedsaanpakken willen en kunnen vervullen. Commissies geven aan meer dan alleen een meedenkende rol te willen spelen, maar vinden het lastig aan te geven hoe dit concreet handen en voeten gegeven kan worden. Zij zien ook een toetsende rol voor zichzelf weggelegd juist omdat aardgasvrij een directe impact heeft op de wijk en haar bewoners.

Governance: samenwerken én targets halen

Binnen de gebiedsaanpak kiest de gemeente heel nadrukkelijk voor een regierol. De gemeenteraad stelt dat de eindverantwoordelijkheid bij het Rijk ligt, maar dat de gemeente probeert door een *"soort lobby om mensen mee te krijgen"*. Hierbij wordt benadrukt dat de gemeente niemand kan en wil dwingen om van het gas af te gaan. Deze gemeentelijke regierol uit zich bij verschillende stakeholders op verschillende manieren. De regierol van de gemeente komt in het perspectief van de burger neer op een door de overheid genomen beslissing over het van het aardgas afhalen van huizen, waarbij de burger alleen de keuze heeft om nu of later in te stappen. De gemeente richt zich op het informeren over het gekozen alternatief voor aardgas, het motiveren van eigenaar-bewoners om ook de overstap te maken en informeren van alle burgers over bijvoorbeeld energiebesparing of elektrisch koken. Tegelijkertijd stimuleert de gemeente burgerinitiatieven van onderop, zoals kookboeken opgesteld door wijkbewoners of energiecoöperaties (al zullen we later zien dat dit ook leidt tot dilemma's). Vanuit het perspectief van organisaties (onder andere woningcorporaties en energieleveranciers) is de gemeente Rotterdam een mogelijke samenwerkingspartner en is er een sterker besef van onderlinge afhankelijkheid. De gemeente overlegt en onderhandelt met deze partijen vanuit een meer gelijkwaardige positie, van waaruit beiden op zoek gaan naar gedeelde doelen.

Er zijn drie belangrijke uitdagingen ontstaan door de gekozen governance vorm. Ten eerste staat de gemeentelijke regierol op sommige elementen onder druk. De gebiedsaanpak wordt duidelijk vanuit gemeentelijke regie ingezet. Tegelijkertijd zien we enkele wijken waarin stappen worden gezet door de private partijen en deze soms passen bij de inzet van de gemeente, maar soms ook op gespannen voet staan met wat de gemeente beoogt. Zo hebben Woonbron en Vattenfall een aparte overeenkomst gesloten in Heindijk en Reyeroord. In Prinsenland Het Lage Land heeft een VVE hetzelfde gedaan met Eneco. Waar deze partijen dit uitleggen als gunstig voor de betaalbaarheid van de transitie (want: zij nemen een deel van de aanlegkosten op zich, waardoor deze buiten de businesscase kunnen blijven) ziet de gemeente dit als een lastige ontwikkeling: *"Die portfolio-deals zorgen ervoor dat groepen mensen overgaan en er achterblijvers zijn."*. Juist wanneer de (vaak financieel aantrekkelijke) panden al aardgasvrij worden gemaakt, wordt het lastiger de door de gemeente beoogde collectieve business case voor de hele wijk rond te krijgen. Deze spanning tussen initiatief van onderop en een collectieve aanpak vanuit de gemeente als centrale speler zien we later ook in de omgang met burgerinitiatieven.

Ten tweede lijken de gestelde targets een integratie van het technische en sociale spoor in de weg te zitten. In alle wijken worden deze sporen apart benaderd. Men lijkt erop te vertrouwen dat deze uiteindelijk geïntegreerd kunnen worden, al vragen sommigen

zich hardop af of dit zonder actieve sturing daadwerkelijk gaat gebeuren. Een belangrijke factor hierin is dat in vrijwel alle interviews het technische spoor wordt bestempeld als 'leidend'. De oorzaak voor deze focus op het technische spoor wordt gezocht in de gestelde targets in termen van het aantal huizen dat gedurende de collegeperiode wordt afgekoppeld van het aardgas of hierop is voorbereid. Het sociale spoor wordt gezien als ondersteunend of aanvullend aan de technische vooruitgang, maar mag geen vertraging veroorzaken.

Ten derde ontstaat er spanning tussen de relatief doelgerichte en voortvarende projectbenadering en de uitnodiging aan bewoners en maatschappelijke initiatieven om mee te denken, waarbij een meer doelzoekende aanpak past. De focus van de gebiedsaanpak ligt op aardgasvrij en minder op andere vormen van verduurzaming zoals isolatie en zonnepanelen. In elke wijk worden energiescans en warmtefoto's aangeboden aan bewoners, maar alleen in Pendrecht kunnen bewoners ook €300 subsidie krijgen voor isolatie. Daar waar de gemeente zich in eerste instantie vooral richt op informeren, zijn er partijen die een proactieve rol op zich nemen door meedenken en meedoen. Deze activiteiten zijn veelal vergelijkbaar met de participatiestrategie van de gemeente, zo bieden Energiecoöperaties in Rozenburg, BoTU en Prins Alexander-Lage Land net als de gemeente kookworkshops en bieden energiescans aan. Ook zij verkennen de mogelijkheden voor alternatieven voor aardgas. In meerdere wijken lopen zo niet alleen twee vergelijkbare trajecten naast elkaar, maar is het voor bewoners ook niet altijd direct duidelijk wat de gemeente doet en wat de meerwaarde is van de gebiedsaanpak.

4.3 Participatie

Tot slot bekijken we de gebiedsaanpak vanuit het perspectief van participatie: hoe worden bewoners betrokken, hoe wordt omgegaan met bewonersinitiatieven en welke mate van inclusiviteit zien we ontstaan in de gebiedsaanpak?

Het betrekken van bewoners

In alle gebiedsaanpakken zien we dat de eerste fase, de haalbaarheidsstudie, zonder participatie van bewoners tot stand is gekomen. De reden die hiervoor door betrokkenen wordt gegeven kan goed samengevat worden als dat het *"toch vooral een technisch verhaal is"*. Voor de business cases wordt samengewerkt met partners als de woningcorporaties en energiemaatschappijen. Op basis van de business case worden bewoners via een brief geïnformeerd over de naderende plannen. Vanaf dat moment worden bewoners uitgenodigd om mee te denken. In deze brieven wordt de nadruk gelegd op de keuzeruimte die er is voor bewoners binnen de grenzen van de door de gemeente gemaakte principe-keuze. Naast de communicatie via brieven naar bewoners, worden verschillende activiteiten georganiseerd rondom aardgasvrij en duurzaamheid, zoals energiemarkten, energieconferenties, aardgasvrij-wijkhuiskamers en inloopdagen. Tijdens de bijeenkomsten blijkt dat betaalbaarheid de dominante zorg is van mensen. Over de opkomst tijdens deze activiteiten is men redelijk tevreden. In Pendrecht kwamen bijvoorbeeld ongeveer 600 mensen naar 3 inloopdagen. In BoTu kwamen zo'n 100 mensen af op de energiemarkt.

Nadat bewoners zijn geïnformeerd kunnen zij meedenken over de optimalisering en uitvoering van de plannen, maar niet over de keuze voor een alternatief voor aardgas. Deze keuze is immers al vastgelegd in de WAT-kaart: *"De WAT-kaart bepaalt al heel veel."* Via het schouwen van woningen, is er wel contact met bewoners. Dit blijft echter beperkt tot de wijze waarop een warmtenet in de woning het beste kan worden aangelegd, en niet over het brede scala aan maatregelen voor duurzaamheid (keuzes in warmtevoorziening, isolatie, duurzame opwek). Hoewel ambtenaren betrokken bij de gebiedsaanpak benadrukken dat de aanpak de keuzevrijheid van bewoners verruimt (*"Zonder de gebiedsaanpak zou het warmtenet voor hen niet beschikbaar zijn als alternatief"*), ervaren niet alle bewoners dit zo. De stimuleringsinstrumenten zijn immers alleen beschikbaar voor

het warmtenet en niet voor andere alternatieven voor aardgas. Wel kunnen bewoners meedenken over bijvoorbeeld de inrichting van de buitenruimte (o.a. Heindijk, Reyeroord) of activiteiten om aardgasvrij te promoten (o.a. Pendrecht). Participanten mogen meedenken, maar niet meebeslissen: *"Nee daar is geen sprake van."*. Bij het meedenken ervaren alle betrokken ambtenaren een spanning over het moment van communiceren naar bewoners: *"Je doet het nooit goed."* Doe je dit zo vroeg mogelijk in het proces als er nog veel onduidelijk is? Of communiceer je pas als er een duidelijk plan ligt? In het eerste geval nemen bewoners het de gemeente kwalijk dat er nog te weinig duidelijkheid gegeven kan worden. In het tweede geval verwijten bewoners de gemeente dat er al heel veel is besloten en dat zij in feite nauwelijks nog keuzes hebben.

In Heindijk, waar men het verst is met de gebiedsaanpak, zijn huisbezoeken georganiseerd om huiseigenaren voor te lichten over de aanpak en hen de keuzekaart voor te leggen. Bewoners gaven tijdens deze bezoeken aan dat zij de persoonlijke aanpak van de gemeente erg waarderen. Deze bewoners vertelden dat zij eerder in het proces wel eens naar een informatieavond waren geweest, maar dat zij de sfeer daar *"dramatisch"* en *"vijandig"* vonden. Deze sfeer werd volgens hen gecreëerd door andere huiseigenaren. Dit vonden zij *"erg vervelend"* en *"onnodig"* waardoor zij zijn afgehaakt om actief mee te denken over de aanpak. Zij waren daarom blij met het één-op-één huisbezoek. Daarnaast spraken zij hun waardering uit voor de overzichtelijke informatie en keuzekaart: *"Er is zoveel informatie overal te vinden, en dat is echt moeilijk allemaal tegen elkaar af te wegen. Ik zie door de bomen het bos niet meer. Fijn dat jullie het allemaal voor ons hebben uitgezocht."* Deze observaties sluiten aan bij de inzichten uit het onderzoek naar leefstijlen ('leefstijlen aardgasvrij Rotterdam'), waaruit is gebleken dat bewoners in deze wijk vooral ontzorgd willen worden. Zij verwachten dat de gemeente met een goed voorstel komt voor aardgasvrij en dit voor hen regelt.

Omdat het meedenken van bewoners in de meeste wijken nog niet of pas onlangs is gestart, is het nog moeilijk om inzicht te krijgen in wat er gebeurt met de input van participanten. In Heindijk zijn opmerkingen van bewoners verwerkt in het optimaliseren van de werkzaamheden binnenshuis. Tegelijkertijd is in Heindijk gebleken dat sommige ideeën van bewoners over de inrichting van de buitenruimte uiteindelijk niet realiseerbaar zijn. Ook in andere wijken verwacht men moeilijkheden met de ruimtelijke inpassing van de plannen: *"De ruimte is zeer beperkt. We moeten echt oppassen met wat we bewoners vertellen waarover zij mee kunnen denken. Want als het uiteindelijk niet past, is de teleurstelling alleen maar groter"*.

Kortom, we zien dat met iedere stap die verder in het proces gezet wordt, de betrokkenheid van bewoners een stapje hoger op de participatieladder komt maar ook meer en meer zich richt op de details van de oplossing waarmee bewoners ook daadwerkelijk zelf geconfronteerd zullen worden. Van geen participatie tijdens de haalbaarheidsstudie, naar informeren direct na de haalbaarheidsstudie, tot raadplegen en meedenken over de concrete uitvoering van de plannen. Van (mee)beslissen, gelijkwaardig partnerschap of burgermacht is geen sprake. De ideeën van burgers gelden vooral als een toevoeging, verfijning of optimalisering van plannen die de gemeente heeft voorbereid.

Omgang met bewonersinitiatieven

In bovenstaande bespreking van participatie, ligt de regie in handen van de gemeente, aangevuld met adviezen van bewoners, gebiedscommissies en wijkcomités. Deze sturingswijze is niet of minder het geval bij initiatieven van onderop. Niet in alle wijken is sprake van bewonersinitiatieven rond duurzaamheid. In Pendrecht, Heindijk en Reyeroord zijn er (nog) geen bewonersinitiatieven rondom aardgasvrij. Twee redenen worden hiervoor gegeven. Ten eerste ervaren ambtenaren een barrière om initiatieven te stimuleren door de beperkte scope van warmtevoorziening in de gebiedsaanpak, waardoor initiatieven in de wijk voor andersoortige verduurzaming (zoals isolatie of zonnepanelen) niet ondersteund kunnen worden. Ten tweede wordt verwezen naar het type bewoners. In Pendrecht, Heindijk en Reyeroord zijn bewoners gericht op de allerdaagse problemen en hebben zij niet daarnaast

niet de mogelijkheid of behoefte om actief in de wijk aan de slag te gaan. Dit komt tevens overeen met de bevindingen uit de *social marketing* onderzoeken.

In BoTu, Prinsenland Het Lage Land en Rozenburg lopen wel relevante bewonersinitiatieven. In Rozenburg is, na uitvraag vanuit woningcorporatie Ressort Wonen, een energiecoöperatie in oprichting. In Prinsenland Het Lage Land is in februari 2020 de officiële aftrap geweest van AlexEnergie. Ook is een speeltuinvereniging actief die de duurzaamste speeltuin van Nederland wil worden. Zij informeren bewoners over bredere thema's rondom duurzaamheid. In BoTu zijn meerdere initiatieven actief rondom het thema aardgasvrij, namelijk wijkinstallatiebedrijf WijkEnergieWerkt, Delfshaven Energie Coöperatie (van de DHC), stichting BOOR die zonnepanelen willen op hun schooldaken en de lokale energiewinkel die o.a. voorlichting geven aan huurders.

Voor al deze initiatieven geldt dat zij moeite hebben om aansluiting te vinden bij de gebiedsaanpak van de gemeente. Volgens henzelf is er te weinig samenwerking met de gemeente. Initiatieven en de gemeente werken vooral parallel aan elkaar aan de energietransitie in de wijken. De moeizame samenwerking heeft verschillende redenen, waarin we vijf hoofdargumenten terug zien komen. Een eerste belangrijke reden is dat er in sommige wijken een concessie van kracht is. Hierdoor mag de gemeente geen andere initiatieven op het gebied van energieproductie stimuleren. Ten tweede vreest de gemeente dat sommige initiatieven tot verwarring onder bewoners kunnen leiden, omdat niet altijd duidelijk is wie welke activiteiten vanuit welke boodschap inzet. Zo organiseert de DHC bijvoorbeeld bewonersactiviteiten die sterk lijken op activiteiten van de gemeente, zoals een 'wok challenge' om de drempel naar aardgasvrij voor mensen te verlagen. Aanwezige bewoners bij de opening van AlexEnergie hebben aangegeven dat het voor hen inderdaad niet duidelijk is welke rol initiatieven en de gemeente spelen in de transitie naar aardgasvrij: *"Ze bieden allebei energiecoaches en een warmtescan aan, dus wat is dan het verschil?"*. Dit leidt bij de gemeente tot een reflex om iets meer afstand van de initiatiefnemers te nemen en vooral te focussen op de eigen aanpak. Ten derde wordt door ambtenaren en woningcorporaties de effectiviteit van initiatieven betwijfeld: *"De bredere doorwerking is vaak nog onduidelijk."* Initiatieven zijn vaak kleinschalig en de vraag is daarmee of ze voldoende zoden aan de dijk zetten en schaalbaar zijn.

Ten vierde zijn er zorgen bij de betrokken ambtenaren over de inclusiviteit en representativiteit van initiatieven: *"Dat soort initiatieven doen zich vooral voor alsof zij spreken namens de bewoners, maar uiteindelijk is het toch vaak een select groepje witte mensen die praat over andere bewoners."*. Deze zorgen om de inclusiviteit van initiatieven wordt gedeeld door leden van de gebiedscommissies. Ook bewoners staan soms wantrouwig ten opzichte van initiatieven in hun wijk, zoals een bezoekster bij de opening van AlexEnergie vertelde: *"Ik ben hier omdat ik nou wel eens wil weten wat die Alex doet met het geld. [...] Maar waar hij het geld aan besteedt is mij een raadsel, ik moet nog zien dat de opbrengsten daadwerkelijk terugvloeien in de wijk."*

Ten vijfde zien we dat een meer ideologisch en fundamenteel verschil in visies op de aanpak naar aardgasvrij ten grondslag ligt aan de moeizame samenwerking. Initiatiefnemers van energiecorporaties, met name DHC en AlexEnergie, willen een vergaande andere insteek van de energietransitie. Zij trekken de gemeentelijke keuze voor een collectief warmtenet in twijfel. Volgens hen is deze keuze gebaseerd op het *"oude denken"* van *"een presterende overheid"* waarbij *"belangen van energiemaatschappijen prevaleren."* Er is volgens hen dan ook geen sprake van een werkelijke transitie of transformatie, meer een voortzetting van het bestaande, zij het aardgasvrij. Zij stellen daar een aanpak van radicale en structurele verandering tegenover. Daarin past volgens hen niet de aansluiting op een collectief warmtenet zoals die door de gemeente wordt nagestreefd. Deze initiatiefnemers willen daarom vooral zonne-, wind- en aardwarmte-energie. Dat de gemeente al voor een warmtenet heeft gekozen, maakt het volgens hen moeilijk om samen op te trekken.

Naast deze redenen voor een moeizame omgang met initiatieven, zien we ook een aantal meer kleinschalige initiatieven waar de samenwerking prettig mee verloopt, zoals de duurzame speeltuin in Prinsenland Het Lage Land en een wijkkookboek aardgasvrij in Heindijk. Beide initiatieven kunnen rekenen op actieve steun van de gemeente. We zien hier dat de omgang van de gemeente met initiatieven sterk afhangt van de mate waarin het initiatief past binnen het beleid dat de gemeente voor ogen heeft. Wanneer een initiatief past in de aanpak en bijdraagt aan de boodschap die de gemeente wil uitdragen, is de samenwerking beter.

h5. Tussentijdse resultaten van de gebiedsaanpak

De gebiedsaanpak aardgasvrij is in volle gang en uiteindelijke resultaten zullen de komende jaren pas zichtbaar worden. Begin 2020 zien we wel eerste tussentijdse resultaten. In dit hoofdstuk kijken we naar deze tussentijdse resultaten vanuit het perspectief van effectiviteit, legitimiteit, publieke waarde en organiserend vermogen.

5.1 Effectiviteit

Effectiviteit is het eerste begrip om de tussentijdse resultaten te duiden. Daarbij bezien we effectiviteit in het licht van de doelen zoals geformuleerd in het coalitieakkoord, dit is zowel (het voorbereiden op) het aardgasvrij maken van 10.000 bestaande woningen als het komen tot een duurzaamheidsimpuls (Coalitieakkoord 2018).
In de vijf wijken wordt een effectieve oplossing vooral geïnterpreteerd als de overstap naar het collectieve warmtenet dat reeds in de buurt aanwezig is. Voor de betrokken ambtenaren is dit een tastbare en realiseerbare oplossing die past bij het beleidsmatig vertrekpunt (de WAT-kaart), direct bijdraagt aan de politieke targets en past bij de private concessies. Overigens is ook in de twee wijken zonder concessie, Prinsenland Het Lage Land en Rozenburg, het uitgangspunt een collectief warmtenet. Daarmee lijkt niet zozeer de concessie, maar vooral het gedeelde discours om snel tot het maatschappelijk goedkoopste resultaat te komen van belang. Er is een breed gedeeld beeld dat het toch al complexe vraagstuk niet nog complexer gemaakt moet worden.
Dit leidt er wel toe dat effectiviteit zich versmalt tot warmte en de grote professionele partijen. De bredere duurzaamheidsambitie en de ambitie om aardgasvrij als vliegwiel voor de ontwikkeling van de wijk te benutten lijken meer op de achtergrond te komen. En het is maar de vraag of de huidige gebiedsaanpak ook doeltreffend is als het gaat om duurzaamheid en wijkontwikkeling, of dat de doeltreffendheid zich gaat beperken tot de target 'aardgasvrij'.

5.2 Legitimiteit

Als tweede kijken we naar de *legitimiteit*. In de wijken wordt duidelijk dat een groot deel van de bewoners verwacht dat de gemeente ontzorgt. Zij verwachten een betaalbaar aanbod vanuit de gemeente en hebben geen behoefte om zelf actief te participeren. In de wijken wordt hierop ingespeeld door een relatief technisch proces in te gaan met professionals, bewoners hierover te informeren en uiteindelijk te benaderen met een concreet aanbod. Een proces dat als *expert-based* kan worden geduid; een proces dat past bij de behoefte van deze grote groep bewoners.
Dit geldt echter niet voor alle bewoners. Er is ook een groep bewoners die actief wil meedenken over mogelijke oplossingen en die hieraan zelf een steentje wil bijdragen. De behoefte van deze groep is een meer *energy-based* proces. Bij deze groep, met naast individuele bewoners ook een aantal energiecoöperaties (bestaand of in oprichting), zien we toenemende teleurstelling. De legitimiteit die het *expert-based* proces bij een groot deel van de bewoners heeft, komt dus bij deze groep onder druk te staan. Tegelijkertijd is de legitimiteit en het bredere draagvlak van deze initiatieven net zo min een vanzelfsprekendheid.

5.3 Publieke waarde

Ten derde het perspectief vanuit *publieke waarde* op de tussentijdse resultaten. Vrijwel alle respondenten benadrukken dat de gebiedsaanpak aardgasvrij een ontdekkingstocht is en dus bedoeld is om van te leren. De gebiedsaanpak is volgens de betrokken geslaagd als er ruimte is voor experimenten en er lessen te trekken zijn voor vervolgprojecten. Een enkeling noemt zelfs dat een pilot bedoeld is om van te leren en dus *"niet kan mislukken"*. Tegelijkertijd benadrukt de gemeente het belang van het ontwikkelen van een aanpak die *"haalbaar, betaalbaar en schaalbaar"* is.

Naast het leren wordt ook de collegetarget van 10.000 woningen voorbereiden op aardgasvrij veelvuldig benoemd als maatstaf voor het succes. Hierbij benadrukken ambtenaren dat deze target de kern van de wijkaanpak vormt, maar dat ze niet tevreden zijn als dat het enige is dat ze bereiken. Andere publieke waarden die genoemd worden in de interviews zijn het verbeteren van de leefomgeving, het voorkomen van armoede en het stimuleren van duurzaamheid. Hierbij dient opgemerkt te worden dat de positie van respondenten samen lijkt te hangen met hun prioriteiten. Zo noemen projectmanagers veelal het halen van de collegetargets als prioriteit, terwijl wijkmanagers en -netwerkers vaker bewustzijn en inclusiviteit noemen. Woningcorporaties daarentegen benadrukken vanuit hun maatschappelijke opdracht zaken als betaalbaarheid en het verbeteren van de leefomgeving van hun huurders. Vanuit verschillende partijen worden dus meerdere publieke waarden genoemd die gerealiseerd dienen te worden.

We zien dat op het niveau van concrete, kleinschalige interventies daadwerkelijk meerdere van deze waarden worden gerealiseerd. Voorbeelden hiervan zijn de eerdergenoemde kleinschalige projecten om energiecoaches op te leiden of het opstellen van een kookboek. Tegelijkertijd zijn dit voorbeelden die relatief vrijblijvend zijn en geen sturende invloed hebben op het technisch-financieel proces. Zodra concrete projecten met waardecombinaties raken aan het technisch-financieel proces, ontstaat de reflex om te focussen in plaats van te verbinden. Zo is het opleiden van energiecoaches relatief vrijblijvend, maar wat als partijen in de wijk ook graag de installatie in huis willen aanbieden? En prima als duurzaamheid in een winkel onder de aandacht wordt gebracht, maar mogen hier alle warmte-alternatieven voor aardgas onder de aandacht worden gebracht? Wellicht ligt de verbinding, waarbij de beoogde sociaalmaatschappelijke hefboom wordt gerealiseerd, nog in het verschiet. Maar deze verbinding ontstaat niet vanzelf en het is dan ook belangrijk deze verbinding te verstevigen. In het slothoofdstuk komen we hierop terug.

5.4 Realiserend vermogen

Tot slot kijken we naar de tussentijdse resultaten vanuit het begrip *realiserend vermogen*. Het gaat dan om de vraag in hoeverre alle betrokken partijen (publiek, privaat, maatschappelijk, bewoners) in staat zijn om hun bronnen en inzet te mobiliseren om de beoogde doelen te bereiken.

Vanuit de gemeente is betaalbaarheid de grootste zorg en wordt daarmee vooral ingezet op het bepalen van de meest effectieve oplossing inclusief business case. De vraag of deze oplossing uiteindelijk gerealiseerd kan worden is weinig aan de orde. Tegelijkertijd zien we dat het realiserend vermogen niet vanzelfsprekend is, vooral als we kijken naar financiën en uitvoeringscapaciteit. In Heindijk is nu een afspraak in de maak, waarbij gemeente en bewoner-eigenaren financiële middelen mobiliseren. Tegelijkertijd wordt breed het gevoel gedeeld dat de betreffende verdeling, waarbij de bewoner-eigenaar €1.500 bijdraagt, financieel niet reëel is voor meerdere wijken. De vraag is dan of de huidige gebiedsaanpak ook voldoende financiële middelen kan mobiliseren om de doelen te bereiken. Daarnaast is er de vraag of er voldoende uitvoeringscapaciteit beschikbaar is voor de beoogde uitrol van het warmtenet. Bewonersinitiatieven op dit vlak worden vanuit de gemeente met veel voorzichtigheid verkend. Tegelijk kan bij grootschalige afbouw van het aardgasnet deze 'additionele' uitvoeringscapaciteit nog wel eens broodnodig blijken te zijn.

h6. Lessen: wat werkt, wat knelt, wat verdient doordenking

Verduurzaming is een complex vraagstuk met nieuwe kennis, partijen, processen, verantwoordelijkheden en besluiten. Dit geldt ook voor de Rotterdamse gebiedsaanpakken aardgasvrij; de gemeente is lerende in de aanpak die past bij dit complexe vraagstuk. Met dit onderzoek willen we hieraan een bijdrage leveren door ons te richten op de lessen uit de vijf wijken.
Op basis van de wijkkenmerken (H3), de gebiedsaanpakken aardgasvrij (H4) en de tussentijdse resultaten (H5), kunnen we een aantal lessen trekken. Dit zullen we doen in de termen 'wat werkt' en 'wat knelt'. Gekoppeld aan deze lessen, formuleren we ook aanbevelingen voor de gebiedsaanpakken in de vijf onderzochte wijken en voor gemeente Rotterdam.

6.1 Wat werkt

Uit het onderzoek kunnen we drie goed werkende patronen in de gebiedsaanpakken herkennen: (1) de aanpak draagt bij aan het 'ontzorgen' van Rotterdammers, (2) de koppeling tussen technisch en sociaal spoor zo concreet mogelijk maken; en (3) een duidelijke gemeentelijke regierol op wijkniveau.

1. De aanpak draagt bij aan het 'ontzorgen' van Rotterdammers

Uit de vijf wijken wordt ten eerste duidelijk dat de gebiedsaanpak goed aansluit bij de behoefte om 'ontzorgd' te worden. Het merendeel van de Rotterdammers heeft weinig sterke persoonlijke voorkeuren als het gaat om de transitie naar aardgasvrij en wil vooral ontzorgd worden. Zij verwachten van de gemeente een duidelijk, realistisch en persoonlijk voorstel om van het aardgas af te gaan. Betaalbaarheid is de belangrijkste zorg onder de bewoners. De gemeentelijke aanpak sluit goed aan bij deze grote groep Rotterdammers. De aanpak is gericht op het ontzorgen en de gemeente heeft goed aangevoeld dat betaalbaarheid de grootste zorg is. Daarbij valt op dat de ambtenaren in de wijk de zorgen van de mensen serieus nemen en met hen naar oplossingen zoeken.
We signaleren drie aandachtspunten. Ten eerste is met het aanbod aan de bewoners in Heindijk een eerste stap gezet in de financiële tegemoetkoming, waarbij aan bewoners een eigen bijdrage van €1.500 wordt gevraagd. Het is echter twijfelachtig of deze aanpak op grote schaal financieel haalbaar is en of het mogelijk (legitiem) is om in verschillende wijken verschillende biedingen te doen. Ten tweede is het de moeite waard om te bezien of er ook in het ontzorgen meer maatwerk en variatie kan ontstaan, waarbij ingespeeld wordt op de behoeften en mogelijkheden van degene die de stap naar aardgasvrij moet maken. Tot slot staat een ontzorgende aanpak vanuit een zorgzame overheid, op gespannen voet met het gebezigde discours van 'meedenken en meedoen' waarbij de overheid een veel meer dienende en coproducerende rol uitstraalt.

Aanbevelingen bij **de aanpak draagt bij aan het ontzorgen van Rotterdammers:**
- Blijf leren in de wijken hoe de bewoners financieel maar ook anderszins ontzorgd kunnen worden op een manier die past bij hun eigen mogelijkheden en behoeften.
- Reflecteer op de vraag welke ontzorgende aanpak volhoudbaar is als deze op een (veel) groter schaalniveau moet worden toegepast.
- Pas het discours van 'meedenken en meedoen' sterker aan op de ontzorgende aanpak die gebaseerd is op 'informeren en meenemen', zodat heldere verwachtingen ontstaan

Om deze aanpak die bijdraagt aan het ontzorgen van Rotterdammers voort te zetten, zijn er twee aanbevelingen. Ten eerste wordt de ontzorgende aanpak gewaardeerd, maar zijn er ook zorgen of met name het financieel ontzorgen op grote schaal kan worden voortgezet. Het is dan ook van belang om in de wijken te blijven leren hoe bewoners ontzorgd kunnen worden. Het financieel ontzorgen is daarbij het meest zichtbaar, maar het is ook belangrijk te kijken hoe andere elementen (o.a. individuele gesprekken, duidelijkheid over ingrepen in woning) bijdragen aan het ontzorgen.

Daarbij staat een ontzorgende aanpak vanuit een zorgzame, actieve overheid, op gespannen voet met het gebezigde discours van 'meedenken en meedoen' waarbij de overheid een veel meer dienende en coproducerende rol uitstraalt. In de uitstraling en communicatie is het daarom van belang een passend discours te ontwikkelen, waarmee de gemeente duidelijkheid schept over de aanpak die zij beoogt en over de eigen rol die zij wil nemen. Mogen burgers meedenken over de wijze waarop ze ontzorgd worden? Of gaat het meedenken en meedoen verder en gaat het ook over de inhoud waarop ontzorgd wordt? Dit raakt ook aan het discours dat de gemeente uitstraalt met de ambities van 'De betrokken stad' en 'Slagkracht in de wijk'.

Wetenschappelijke reflectie bij **de aanpak draagt bij aan het ontzorgen van Rotterdammers**

Voor de 'juiste' participatie zijn tal van indelingen gemaakt. De participatieladder van Arnstein (1969) is de meest bekende. Zij maakt onderscheid tussen drie hoofdcategorieën: non-participatie, de mate waarin mensen gehoord worden en de mate van burgermacht. Daarbij is het belangrijk om te beseffen dat een hogere trede op de participatieladder niet altijd beter is. Evenmin is er *één juiste* trede per fase in de gebiedsaanpakken aan te wijzen. Dit is namelijk ook afhankelijk van het type bewoners in een wijk. We gaan hier in paragraaf 6.2 dieper op in.

Bij het bepalen van de mate van participatie, zijn de motieven voor participatie van belang. Deze motieven variëren van betere kwaliteit van en meer draagvlak voor besluiten, tot het komen tot actief burgerschap en het dichten van de kloof met de politiek (Visser e.a. 2019). Ook de behoefte aan participatie kan van bewoner tot bewoner verschillen.

Het is cruciaal om gezamenlijk—als overheden en participanten—te reflecteren op de vraag naar participatie en de motieven voor participatie en op basis hiervan het doel en de mate van participatie te bepalen (Visser e.a. 2019). Door dit regelmatig te doen, kan worden voorkomen dat het discours rondom participatie niet overeenkomt met de participatiepraktijk.

2. De koppeling met sociale opgaven in concrete projecten, op voorwaarde dat ruimte ontstaat in het technisch spoor om daadwerkelijk te komen tot een integrale aanpak

Rotterdam heeft een stevige ambitie als het gaat om de koppeling van aardgasvrij aan de sociaal-maatschappelijke opgave. De ambitie om aardgasvrij een 'vliegwiel' voor sociale opgaven te laten zijn (zoals veiligheid, werkgelegenheid, leefbaarheid, buitenruimte), wordt echter op dit moment nog niet waargemaakt. Wel zien we op kleinschalig niveau interessante combinaties ontstaan die positieve energie geven aan de gebiedsaanpak. Voorbeelden zijn energiecoaches en speeltuinen en scholen die verduurzamen. In de meeste wijken zijn de sporen nog teveel parallel en is de technisch-financiële focus nog te sterk om te spreken van een succesvolle koppeling en een vliegwiel effect. De concrete projecten waarin dit wel lukt, zijn wel een eerste stap in de goede richting.

De vraag is wel of deze concrete projecten, die nu nog kleinschalig zijn, ook ruimte krijgen om mee te groeien en daadwerkelijk onderdeel worden van de integrale aanpak. Nu is er gekozen om eerst technische stappen te zetten en daarna sociale (mee)koppelkansen op te pakken. Dit roept drie vragen op. Is het eerst zetten van technische stappen een vereiste voor het identificeren van sociale thema's? Kan er een gelijkwaardige rits ontstaan zonder concrete doelstellingen ten aanzien van het sociale spoor? Ontstaat er straks inderdaad ruimte om de technische en sociale projecten te verbinden of verkleint

de initiële focus op het technische spoor de ruimte voor sociale kansen? Om aardgasvrij daadwerkelijk bij te laten dragen aan sociale opgaven, is deze ruimte om te verbinden, om te 'ritsen', cruciaal.

Aanbevelingen bij **de koppeling met sociale opgaven in concrete projecten, op voorwaarde dat ruimte ontstaat in het technisch spoor om daadwerkelijk te komen tot een integrale aanpak**

- Start meer kleinschalige concrete projecten waarin de koppeling tussen duurzaamheid en sociale opgaven wordt gelegd, om ervan te leren en voor te sorteren op volwaardige verbindingen later in het proces.
- Creëer ruimte in het technisch-financieel spoor om de kleinschalige projecten mee te laten groeien en te laten evolueren in een volwaardig integrale aanpak

De koppeling tussen technisch en sociaal spoor is dus gebaat bij concrete, kleinschalige projecten. Een logische aanbeveling is dan ook om meer kleinschalige projecten te starten waarin geëxperimenteerd wordt met en geleerd wordt van aardgasvrij en duurzaamheid als 'vliegwiel' voor sociale opgaven.
Hierbij plaatsen we echter een belangrijke voorwaarde. Om de belofte van het 'vliegwiel' waar te maken is meer ruimte in het technisch-financieel proces absoluut voorwaardelijk. Er is ruimte in dit technisch-financieel proces nodig zodat de kleinschalige projecten mee kunnen groeien. Het creëren van deze ruimte kan bijvoorbeeld liggen in inhoudelijke oplossingsruimte, in de tijdsplanning, in de ruimtelijke inpassing of in de wijze van uitvoering van maatregelen. Alleen zo kunnen projecten op het grensvlak van techniek en sociaal ook echt deel worden van de integrale aanpak en oplossing.

Wetenschappelijke reflectie bij **de koppeling tussen technisch en sociaal spoor zo concreet mogelijk maken**

Van oudsher wordt de overheid gezien als dé partij die publieke waarden creëert. Overheden bepalen op basis van een belangenafweging welke waarden van belang zijn en realiseren deze. In de huidige netwerksamenleving zien we echter dat publieke waarden tot stand komen door de inzet van tal van publieke, private en maatschappelijke partijen. Het definiëren en creëren van publieke waarden is een gezamenlijke inspanning (Crosby e.a. 2017).
Vanuit dit perspectief is het niet zo dat de ene partij beter of meer publieke waarde kan creëren dan de andere partij. Wel zien we bij de overheid een decennialange trend van specialisatie en fragmentatie. Daar waar overheden vooral gespecialiseerd zijn in het creëren van gefragmenteerde publieke waarde, zien we dat partijen in de maatschappij juist nieuwe combinaties leggen (Duijn & Van Popering-Verkerk, 2018). Bijvoorbeeld een combinatie van fysieke ingrepen en leefbaarheid, of van onderhoud en zorg. Zo ontstaan, in de woorden van Van der Heijden (2005), 'recombinaties' van publieke waarden wanneer ambtenaren, ondernemers en burgers samenwerken. Daarbij is het sturen op integrerende, brede doelen, redenerend vanuit de maatschappelijke opgave onmisbaar.

3. Een duidelijke gemeentelijke regierol op wijkniveau

Met de gebiedsaanpak aardgasvrij trekt gemeente Rotterdam de regierol naar zich toe én vult deze op wijkniveau in. Dit blijkt een krachtige combinatie. Juist als het gaat om de energietransitie verwachten bewoners deze regierol van de gemeente. Door deze regierol niet op stedelijk maar op wijkniveau invulling te geven, wordt de aanpak herkenbaar voor de bewoners, ontstaat ruimte voor maatwerk en zijn er meer kansen voor de koppeling met andere opgaven. De betrokkenen bij de gebiedsaanpak nemen dit maatwerk zeer serieus. Er wordt bewust gekeken naar de kenmerken van de wijk en het proces wordt hierop aangepast. Zo zien we dat de gebiedsaanpakken helpen om de regierol niet top-down, maar juist bottom-up invulling te geven.

In dit onderzoek zien we echter ook dat de gemeentelijke regierol niet vanzelfsprekend is. Welke rol kiest de gemeente bijvoorbeeld als private warmteaanbieders en groepen eigenaren onderling afspraken maken? Aanbieders en eigenaren hebben ruimte dit te doen, maar dit staat op gespannen voet met de collectieve business case die de gemeente beoogt. Welke rol kiest de gemeente als energiecoöperaties een rol als aanbieder ambiëren? En hoe kunnen en willen gebiedscommissies betrokken worden bij de vormgeving van de gebiedsaanpak, juist nu de regierol zo sterk op wijkniveau wordt vormgegeven? Bij de betrokken partijen zien we een toenemende roep om als gemeente een heldere rol te kiezen, bijvoorbeeld ten opzichte van corporaties, energiebedrijven en burgerinitiatieven.

Aanbevelingen bij **een duidelijke gemeentelijke regierol op wijkniveau:**

- Blijf de wijkkenmerken serieus nemen, ook bij grotere wijken en opschaling van de gebiedsaanpakken aardgasvrij
- Stem met de gebiedsdemocratie af hoe zij kunnen bijdragen aan het vormgeven van de gebiedsaanpak
- Ontwikkel in dialoog een heldere strategie in de gemeentelijke regierol ten opzichte van woningcorporaties, energiebedrijven, energiecoöperaties en partijen in het sociale spoor.

In de gebiedsaanpakken worden de wijkkenmerken serieus genomen en ontstaat daadwerkelijk maatwerk per wijk. Om deze 'bottom-up regierol' vast te houden, is het van belang deze wijkkenmerken ook in de toekomst serieus te blijven nemen. Bij grotere wijken en bij opschaling van de gebiedsaanpakken kan dit maatwerk onder druk komen te staan. Dan is het belangrijk deze aanbeveling uit de vijf wijken vast te houden: blijf de wijkkenmerken serieus nemen.

Rond het vraagstuk van duurzaamheid en aardgasvrij, zijn de rollen van de partijen nog niet uitgekristalliseerd. Daarbij zien we dat de gemeentelijke regierol regelmatig onder druk komt te staan en er spanning ontstaat tussen een collectieve aanpak en initiatieven (privaat, particulier, maatschappelijk). Bijvoorbeeld wanneer partijen zelf deals sluiten voor de aansluiting op het warmtenet of als coöperaties een rol als aanbieder ambiëren. Bij de betrokken partijen zien we een toenemende roep om als gemeente een heldere rol te kiezen, bijvoorbeeld ten opzichte van corporaties, energiebedrijven en burgerinitiatieven. Tegelijkertijd is dit rollenspel wat ons betreft ook onderwerp van dialoog, zodat daadwerkelijk complementariteit en synergie tussen de inzet van alle partijen ontstaat.

Wetenschappelijke reflectie bij **een duidelijke gemeentelijke regierol op wijkniveau**

Vanuit het transitieperspectief worden verschillende rollen van overheden in transities beschreven. Deels ontstaan transities door experimenteren, versnellen en het institutionaliseren van de vernieuwing. Maar een transitie gaat ook over radicale verandering van de gevestigde regimes (Loorbach et al. 2017). Dit vraagt van overheden een, zoals Hölscher e.a. (2018) dit aanduiden, *"unlocking capacity"*. Het vraagt aandacht voor het herkennen van de gevestigde belangen en hoe deze de transitie in de weg staan. En vervolgens ook de capaciteit om het gevestigde regime open te breken, zodat ruimte ontstaat voor de beoogde transitie.

In gebieden met een concessie, waar de gemeente energie-initiatieven van bewoners niet actief kan stimuleren, wordt in de wetenschappelijke literatuur genoemd dat de gemeente de rol van bemiddelaar kan vervullen (Kivimaa et al. 2017). Zij treedt daarbij, met oog op het algemeen belang, op als bemiddelaar tussen initiatieven en het regime (in dit geval de energiecorporaties) waarbij zij contact en onderhandelingen mogelijk maakt en op zoek gaat naar randvoorwaarden die voor alle partijen werken.

6.2 Wat knelt

Naast de goedwerkende patronen, zien we ook drie patronen die knellen: (4) de behoefte aan een meer gedifferentieerde participatie-aanpak; (5) snelheid vanuit targets; en (6) de balansoefening tussen doelgerichtheid en leren.

4. De behoefte aan een meer gedifferentieerde participatie-aanpak

De *expert based*, ontzorgende aanpak die past bij de voorkeur van het merendeel van de Rotterdammers, leidt tot teleurstelling bij bewoners die zelf willen bijdragen aan de energietransitie. Deze Rotterdammers zoeken naar haakjes in de gebiedsaanpakken om een rol te spelen, maar vinden deze in veel gevallen niet. Een aanpak voor bewoners die actief mee willen denken of mee willen doen, is er nog niet.
Aan de zijde van de gemeente zien we een duidelijke aanpak gericht op ontzorgen, met daarin o.a. een communicatiestrategie en een belangrijke rol voor *social marketing*. Een aanpak voor de bewoners die actiever mee willen denken en doen, is nog niet duidelijk. Energie-initiatieven worden gezien als belangrijke koplopers om de transitie op gang te brengen en tegelijkertijd zijn er twijfels over de inclusiviteit van deze initiatieven. Op hun beurt twijfelen betrokkenen bij deze initiatieven aan de oplossingsrichting (warmtenet) die in de gebiedsaanpak prevaleert.

Aanbevelingen bij **de behoefte aan een meer gedifferentieerde participatie-aanpak:**

- Bespreek met bewoners expliciet de wederzijdse verwachtingen van het participatie-proces en ontwikkel op basis daarvan een gedifferentieerde participatie-aanpak
- Geef ruimte aan initiatiefnemers, zoek naar complementariteit én bouw waarborgen (in de vorm van kaders, spelregels of principes) in dat initiatieven zorgdragen voor hun inclusiviteit en legitimiteit.
- Denk na over een spelregelkader waarmee initiatiefnemers de gemeentelijke kaders ter discussie mogen stellen.

Gemeente en bewoners zoeken dus beiden naar een meer gedifferentieerde participatie-aanpak. Om hiertoe te komen, is de eerste aanbeveling om de verwachtingen van het participatieproces expliciet te bespreken met de bewoners. Heldere wederzijdse verwachtingen zijn cruciaal. Worden inwoners bijvoorbeeld betrokken bij de 'wat-keuze', de energiebron of het leidingtracé, of worden zij alleen betrokken bij de uitvoering van de maatregelen binnenshuis en activiteiten gericht op gedragsverandering? En welke ruimte en ondersteuning is er voor bewoners om zelf bij te dragen aan verduurzaming?

Durf tussen en binnen wijken te differentiëren in participatie-aanpakken en verschillende aanpakken te combineren. Waar de ene bewoner pas geïnteresseerd raakt als de plannen concreter worden en dichtbij huis komen, wil een andere bewoner wel al vanaf het begin meedenken over de plannen. En waar de één enthousiast wordt van een creatieve brainstorm, bezoekt een ander liever een informele inloopbijeenkomsten, neemt weer een ander liever deel aan een formele vergadering met experts en ziet weer een ander liever dat de gemeente langskomt om de individuele situatie aandachtig te bespreken. We zien momenteel dat de participatie-aanpak van de gemeente goed aansluit bij bewoners die ontzorgd willen worden, mede door de individuele aandacht en de overzichtelijke informatievoorziening. Spannender wordt het wanneer we kijken naar wijken waar veel bewoners wonen die een actievere rol willen spelen en die over meer fundamentele keuzes eerder in het proces willen meedenken. Het is zaak om participatie-aanpakken te ontwikkelen die bij de verschillende verwachtingen en wensen van verschillende bewoners aansluiten. De inzichten van Motivaction over verschillende leefstijlen en verwachtingen en wensen ten aanzien van participatie, en het gemeentelijke 'kompas voor samenwerken met de stad' bieden hiervoor handvatten.

Een groep die extra aandacht vraagt in de gedifferentieerde participatie-aanpak, zijn de initiatiefnemers. Bewonersinitiatieven kunnen een belangrijke bijdrage leveren aan de doelen (aardgasvrij, verduurzaming, slagkracht in de wijk) en meer ruimte voor initiatief

is dan ook aan te bevelen. Deze ruimte is echter niet onbegrensd. In onze optiek moet deze ruimte niet inhoudelijk begrensd worden met een beperking tot het warmtenet (vastgesteld in de WAT-kaart) en dit vraagt dan ook een minder enkelvoudige focus op de oplossingen uit de WAT-kaart. Het is ook aan te bevelen na te denken over een spelregelkader waarmee initiatiefnemers ook deze gemeentelijke kaders zoals onder andere vastgelegd in de WAT-kaart, ter discussie mogen stellen. Bij de omgang met initiatiefnemers is het vooral belangrijk de ruimte voor initiatief te voorzien van bijpassende beginselen, gebaseerd op democratische waarden zoals inclusiviteit, gelijkheid en legitimiteit. Richtlijnen over de omgang met initiatieven kunnen hierbij helpen. Andere partijen, zoals woningcorporaties en energiemaatschappijen, hebben aangegeven dat zij hier behoefte aan hebben en hierin meer duidelijkheid van de gemeente verwachten. Zo kan de gemeente waarborgen dat de energietransitie de verschillen tussen *"koplopers"* en *"achterblijvers"* niet vergroot.

Wetenschappelijke reflectie bij de behoefte aan **een meer gedifferentieerde participatie-aanpak**

In de gebiedsaanpakken rondom de energietransitie herkennen we een sturingsstijl die we 'uitnodigend besturen' noemen (Van Buuren, 2017). Dit gaat verder dan de sturingsstijl die wordt aangeduid als 'responsief besturen' (Van der Steen e.a. 2015). Immers, de gemeente wacht niet enkel af wat er uit de samenleving naar boven komt, maar zij nodigt proactief bewoners uit om mee te denken en doen en om zelf initiatief te nemen.

Een relevante vraag die zich dan oprijst is: welke 'ruimte' is er voor bewoners om initiatief te nemen? Het bepalen van deze ruimte, ook wel *"invited space"* genoemd, is niet gemakkelijk (Cornwall, 2004). Enerzijds is het belangrijk daadwerkelijk tot een open uitnodiging te komen waarbij bewoners niet alleen kunnen participeren binnen de bestaande overheidsplannen maar ook buiten de gebaande paden. Anderzijds is een afbakening van de uitnodiging wel degelijk noodzakelijk om de collectieve belangen en democratische waarden te waarborgen. Het is aan te bevelen gezamenlijk stil te staan bij de afbakening van de ruimte voor initiatief en—intern en extern—daar transparant en duidelijk over te zijn.

Tegelijk is van belang om te anticiperen op de spanning die er kan ontstaan tussen het door de gemeente gewenste eindbeeld, in relatie tot een collectieve strategie en de variëteit aan toekomstbeelden waar initiatiefnemers naar streven. Wie uitnodigt, wordt soms verrast en zal na moeten denken hoe er recht gedaan kan worden aan initiatief terwijl er ook een groter, collectief belang moet worden gediend.

5. Snelheid vanuit targets: komen tot aardgasvrij of duurzaamheidsimpuls?

De gebiedsaanpakken hebben heldere (politieke) targets en de stappen in het proces zijn expliciet gedefinieerd. Dat leidt tot een focus op het aantal woningen dat (wordt voorbereid op) aansluit(ing) op het warmtenet. Het issue wordt, omwille van de gewenste snelheid, versmald tot een enkelvoudige ambitie. De doelen rond verduurzamen en sociale opgaven zijn algemener geformuleerd en krijgen daarom minder gewicht. Zo is in de wijken een relatief technische focus ontstaan die vrij snel voorsorteert op één oplossing. Leidt dit echter tot de uiteindelijk beoogde duurzaamheid die veel meer aspecten heeft? En motiveert het Rotterdammers ook voldoende om zelf ook bij te dragen (bijvoorbeeld door isolatie, energie-opwekken, minder energieverbruik) aan duurzaamheid?

Aanbevelingen bij **snelheid vanuit targets, komen tot aardgasvrij of duurzaamheidsimpuls:**

- Maak de andere doelen—bijvoorbeeld rond duurzaamheid, de gekoppelde sociale opgaven en uitvoerbaarheid en leren—concreter en daarmee dwingender
- Verken hoe de gemeentelijke ambities voor integraal en opgavegericht werken meer leidend kunnen worden in de aanpak rond aardgasvrij en verduurzaming

De technisch-financiële focus op aardgasvrij wordt sterk beïnvloed door de concrete doelen en (politieke) targets. Formulier ook de andere doelen meer concreet. Hierdoor worden de betrokkenen meer gestimuleerd en gewaardeerd in het werken aan het hele pakket aan doelen en niet alleen aan het voorbereiden van woningen op het warmtenet.

Deze discussie haakt aan op de ontwikkeling binnen gemeente Rotterdam richting meer integraal en opgavegericht werken. Verken bij de gebiedsaanpakken aardgasvrij wat integraal en opgavegericht werken betekent. Dat betekent waarschijnlijk dat aardgasvrij veel meer onderdeel wordt van gebiedsbrede opgaven. Dat verhoudt zich moeilijk met strikte, enkelvoudige doelen op het gebied van aardgasvrij, maar maakt het wel mogelijk om in de breedte meer publieke waarde te realiseren. Het vraagt daarmee wel om een andere governance, waarbij de sturing en verantwoording breder is belegd dan alleen vanuit de taakstelling rond aardgasvrije woningen en er meer ruimte is om de opgave samen met de buurt en wijk te definiëren.

Wetenschappelijke reflectie bij **snelheid vanuit targets, komen tot aardgasvrij of duurzaamheidsimpuls**

Bij complexe vraagstukken is er een sterke neiging tot versimpelen. Bijvoorbeeld door het formuleren van afgebakende doelen, het volgen van een eenduidig stappenplan in een heldere organisatiestructuur, met een vast netwerk van partijen. Uit de literatuur leren we echter dat deze versimpeling leidt tot het vasthouden aan het bestaande repertoire, het versterken van bestaande structuren en weinig aanpassingsvermogen (Ashmos e.a. 2000; Joosse & Teisman, 2020).

De oproep is dan ook om juist bij complexe problemen complexiteit te aanvaarden en te 'omarmen'. Bijvoorbeeld door ruimte voor creativiteit te bieden, flexibiliteit in het proces in te bouwen, nieuwe partijen te betrekken en onverwachte verbindingen te leggen (Joosse & Teisman, 2020; Teisman, 2005).

6. De balansoefening tussen doelgerichtheid en leren

De gebiedsaanpak dient meerdere doelen, waarbij de combinatie van leren door te experimenteren en het halen van concrete collegetargets het meest in het oog springen. De doelgerichtheid van de targets botst echter met het mogen proberen en falen wat hoort bij experimenteren. Bij het eerste aanbod aan de bewoners (in Heindijk) is alles uit de kast gehaald om de wijk mee te krijgen. Deze aanpak is hier succesvol maar vanwege de kosten vrijwel zeker niet schaalbaar naar de door de gemeente zo gewenste standaardaanpak voor de rest van Rotterdam. Tegelijk is met dit aanbod een belangrijk signaal gegeven, dat ook in de andere wijken is opgepikt. De gebiedsaanpak is daarmee een balansoefening: hoe kunnen we de concrete doelen behalen op het niveau van de wijk terwijl we tegelijk leren hoe we dat op het niveau van de stad kunnen organiseren? En hoe houden we daarbij ook ruimte om uit te vinden wat er werkt, fouten te maken en te leren?

Aanbevelingen bij **de balansoefening tussen doelgerichtheid en leren:**

- Blijf de gebiedsaanpakken in de vijf wijken zien en positioneren als leerproces
- Organiseer ook activiteiten die helpen om lessen te formuleren en vast te leggen
- Neem naast 'haalbaar en betaalbaar' ook 'schaalbaar' mee als uitgangspunt

In deze balansoefening willen we drie aanbevelingen meegeven. Nu de gebiedsaanpakken op stoom zijn, wordt de neiging tot krachtig doelgericht projectmanagement groter. Blijf de aanpakken in deze vijf wijken (en ook volgende wijken) zien als leerproces, waarin ruimte is voor uitproberen en experimenteren, waarin 'falen' en slagen net zo waardevol zijn. Organiseer daarbij ook activiteiten die helpen om aan het leren vorm te geven. Het leren vindt vaak in de wijken of in de hoofden van mensen plaatst. Het herleiden van de geleerde lessen en het vastleggen hiervan gaat niet vanzelf.

Tot slot hebben we in meerdere gesprekken het begrip 'schaalbaar' meegekregen. Om de doelen te bereiken is het verleidelijk om praktische oplossingen te ontwikkelen, ook wanneer bekend is dat deze hoogstwaarschijnlijk niet op grote schaal uitgerold kunnen worden. Dit geldt bijvoorbeeld voor financiële oplossingen, maar kan ook gelden voor het participatieproces, de maatregelen voor inpassing, de wijze van communicatie, het ondersteunen van initiatieven, et cetera. Door schaalbaarheid mee te nemen als criterium, kunnen de gebiedsaanpakken daadwerkelijk de eerste stap gaan vormen in een de verduurzaming van Rotterdam.

Wetenschappelijke reflectie bij **de balansoefening tussen doelgerichtheid en leren:**
Nieuwe werkwijzen, zoals de gebiedsaanpakken, stellen de organisatielogica van een gemeente op de proef. De lijn wil graag dat projecten voorspelbaar zijn en tijdig opleveren wat is afgesproken. Dat is begrijpelijk, omdat de wijze van politieke aansturing, verantwoording en besluitvorming is gebaseerd op de democratische principes van de rechtstaat en de economische principes van *New Public Management*. Dit staat op gespannen voet met de ambitie om meer opgavegericht, bottom-up en participatief invulling te geven aan de energietransitie.
Er zijn tal van andere programma's in de stad die dezelfde implicaties voor de gemeentelijke organisatie met zich meebrengen. Door krachten te bundelen, kan het leerproces rondom het transitie-proof maken van de gemeente aan kracht en impact winnen. Nu zien we nog te vaak dat individuele aanpakken slim de bestaande barrières in de eigen organisatie proberen te omzeilen of tijdelijke bypasses organiseren. Maar daarbij blijft de organisatie op haar oude leest geschoeid. Dat is niet alleen ondoelmatig, maar op langere termijn ook een risico voor de legitimiteit van de overheid.

Tot slot

Gedurende een jaar hebben wij de gebiedsaanpakken in Bospolder-Tussendijken, Heindijk en Reyeroord, Pendrecht, Prinsenland Het Lage Land, en Rozenburg mogen volgen. In al deze wijken wordt al zoekend en uitproberend vormgegeven aan een aanpak die recht doet aan de ambitie van de gemeente en de wensen van de mensen.
De monitoring is een momentopname en bij het verschijnen van deze rapportage (juli 2020) zien we in de wijken een aantal veelbelovende ontwikkelingen. Zo zijn in BoTu het technische en sociale spoor samengevoegd en wordt geïnvesteerd in goede relaties met de initiatieven in de wijk. In Rozenburg neemt de gemeente een actievere rol in door in partnerschap te werken aan de business case en wordt een mogelijke koppeling met de rioolvervanging concreet onderzocht. In Prinsenland Het Lage Land worden de laatste voorbereidingen getroffen om na de zomer de wijk in te gaan en op verschillende manieren, van klankbordgroep tot spreekuren, het contact met bewoners te leggen. In Pendrecht worden via de Huiskamer steeds meer bewoners bereikt en geënthousiasmeerd voor de overstap naar aardgasvrij. Hoewel de fysieke huiskamer wegens Corona-maatregelen gesloten is, worden bijvoorbeeld online aardgasvrije kookworkshop geven door Pendrechters. In Heindijk is het benodigde percentage eigenaar-bewoners dat wil overstappen op aardgasvrij behaald. Ook wordt gemerkt dat bewoners, nu de plannen steeds dichterbij komen, meer met elkaar gaan communiceren over aardgasvrij. In Reyeroord is er toenemend vertrouwen, door de personele unies en goede relaties tussen sociaal en technisch spoor.
Het uitvoeren van deze lerende monitoring is onderdeel van het leerproces in de wijken. Dit leverde een bijzondere kijk in het werken op wijkniveau en het vormgeven aan een opgave die letterlijk bij de mensen binnenkomt. Uit deze momentopname wordt duidelijk dat sommige elementen uit de gebiedsaanpak prima werken en andere elementen aanscherping en verdere doordenking behoeven. De aanbevelingen geven handvaten om de energie van Rotterdam én van de Rotterdammers wijkgericht vorm te geven.

Bijlage 1. Informatiesheets per wijk

B1.1 Informatiesheet Bospolder-Tussendijken

Context

Bospolder-Tussendijken (BoTu) is een diverse, multiculturele wijk in het westen van Rotterdam. Het is een wijk met veel oude, lage meergezinswoningen. Veel woningen zijn eigendom van corporaties (meer dan 60%, voornamelijk Havensteder) en particuliere verhuurders. Slechts een klein deel van de woningen is in het bezit van de bewoner. Wat betreft energieconsumptie en –productie zit BoTu ver onder het nationaal en Rotterdams gemiddelde. Dit is te verklaren door het grote aandeel huurwoningen; die zijn kleiner en verbruiken minder. Omdat veel woningen geen eigen dak hebben, wekken bewoners nauwelijks eigen energie op bijvoorbeeld middels zonnepanelen. Eneco is concessiehouder in BoTu. Er is veel subjectieve ontevredenheid van bewoners over het vastgoed in de wijk. Ook gemeenteambtenaren benoemen dat vastgoed en buitenruimte een sombere indruk maken.

Links de lage meergezinswoningen, rechts één van de vele initiatieven van onderop in BoTu

Wat betreft sociale contextaspecten van de wijk, zien we een zeer gemengd beeld. Enerzijds wordt de wijk omschreven als een wijk met uitdagingen: *"Een stukje Zuid op West"*. Daarmee doelt men met name op het bovengemiddelde aantal mensen die geen of niet de juiste diploma's hebben, zich eenzaam en ongezond voelen, afhankelijk zijn van bijstandsuitkering, kampen met schulden, hun kwaliteit van leven lager dan gemiddeld beoordelen en zich onveilig voelen. Anderzijds wordt de wijk gekenmerkt door *"pareltjes van mensen en initiatieven"*. Er is een grote betrokkenheid bij de wijk en veel initiatief en wilskracht van onderop. Er zijn actieve burgers, bijvoorbeeld in de Delfshaven Coöperatie en bewoners ervaren een sterke binding met hun wijk. De sociale netwerken zijn goed.

BoTu kent hiermee een bijzondere mix van kapitaalvormen. Het economisch kapitaal is eenduidig laag. De bewoners hebben weinig cultureel en sociaal kapitaal, met uitzondering van culturele activiteiten en voorzieningen alsmede inzet voor de buurt. Om de hierboven beschreven redenen loopt vanaf 2018 het veelomvattende programma Veerkrachtig BoTu; een integraal programma met het doel BoTu in 10 jaar naar het stedelijk sociaal gemiddelde te brengen. De gemeente stelt zich in dit programma voornamelijk op als een 'responsieve overheid'. In dit programma is ook de ambitie opgenomen om van BoTu een van de eerste energiewijken van Nederland te maken.

De gebiedsaanpak in vogelvlucht

BoTu is één van de vijf aardgasvrij pilotwijken. Het zal gaan om een deel van BoTu, op basis van onderzoeken moet duidelijk worden welk deel precies. Uit de haalbaarheidsstudieis gebleken dat overgaan op stadswarmte het maatschappelijk voordeligste alternatief is. Daarnaast spelen de onderhouds- en verduurzamingsplannen van Havensteder ook een rol in het selecteren van de wijk. Er wordt nu gewerkt aan een businesscase voor de wijk. Het doel is om in 2020 duidelijk te hebben wat het gaat kosten en welk deel van de wijk als eerste aan de beurt zal zijn. Er moet een gesocialiseerd, *"haalbaar en betaalbaar"* aanbod komen voor alle bewoners. De geselecteerde woningen zullen vanaf 2021 van het gas af gehaald gaan worden.

Deze gebiedsaanpak kent vanwege organisatorische redenen twee sporen, met ieder een eigen projectleider: een financieel-technisch spoor en een sociaal-maatschappelijk spoor. In het financieel-technische spoort wordt intensief samengewerkt met Eneco en Havensteder. Hier staan onderwerpen als businesscase en ruimtelijke inpassing centraal. In het sociaal-maatschappelijke spoor wordt eveneens samengewerkt met Eneco en Havensteder, maar zijn met name de Delfshaven Coöperatie (DHC) en Internationale Architectuur Biënnale Rotterdam (IABR) de belangrijkste partners. DHC is een bewoners-initiatief dat de energie en betrokkenheid van mensen in de wijk wil versterken. Door lokale initiatieven te verbinden aan de overheid en het bedrijfsleven streven zij naar economische ontwikkeling en sociale veerkracht in Delfshaven. IABR is zeer actief in de wijk. Zij doen ontwerpend onderzoek in de wijk. Hierin staat voor de IABR 2020 de energietransitie centraal in relatie tot de sociaal inclusieve stad. Vanuit dit spoor wordt de aansluiting gezocht met Veerkrachtig BoTu.

In deze gebiedsaanpak worden meekoppelkansen gezocht in het fysieke en sociale domein. Binnen het financieel-technisch spoor ziet men bijvoorbeeld kansen voor het vergroenen van de buitenruimte. Binnen het sociaal-maatschappelijke spoor ziet men kansen om de energietransitie aan te grijpen als hefboom voor *community building* en werkgelegenheid. Mei 2019 hebben alle bewoners een brief ontvangen over de transitie naar aardgasvrij. De gebiedscommissie is om advies gevraagd over een communicatie- en participatiestrategie. Het is de bedoeling dat de communicatie en participatie beide sporen omvat.

Participatie van bewoners loopt nu vooral via het sociaal-maatschappelijke spoor. In dit spoor komen ook de vele initiatieven van onderop binnen. Initiatieven die momenteel voor de gebiedsaanpak bijzonder relevant zijn, zijn wijkinstallatiebedrijf WijkEnergieWerkt, Delfshaven Energie Coöperatie (van de DHC), stichting BOOR die zonnepanelen willen op hun schooldaken en de lokale energiewinkel die o.a. voorlichting geven aan huurders. Voor al deze initiatieven geldt dat zij moeite hebben om aansluiting te vinden bij de gebiedsaanpak van de gemeente. Dit heeft verschillende redenen, waarin we drie hoofdargumenten terug zien komen. Ten eerste zijn er twijfels over de inclusiviteit en representativiteit van de verschillende initiatieven. Dit geldt voor gemeenteambtenaren alsook leden van de gebiedscommissie. Zij spraken tijdens de vergadering hier hun twijfels over uit: *"We zien erg veel budget gaan naar telkens dezelfde mensen of groepen"*. Een tweede belangrijke reden is de concessie van Eneco. Hierin is opgenomen dat de gemeente geen burgerinitiatieven als leverancier van warmte mogen stimuleren. Ten derde is men bij de gemeente terughoudend omdat sommige initiatieven tot verwarring onder bewoners kunnen leiden, omdat geen eenduidige boodschap wordt verspreid en het voor bewoners niet duidelijk is van wie de boodschap precies komt. Zo organiseert de DHC bijvoorbeeld bewonersactiviteiten die sterk lijken op activiteiten van de gemeente, zoals een 'wok challenge' om de drempel naar aardgasvrij voor mensen te verlagen. Onder dit argument liggen ook meer fundamentele verschillen, waarbij uiteenlopende visies op de energietransitie leiden tot de verschillende boodschappen die in BoTu worden verspreid. Al deze redenen leiden ertoe dat de verschillende sporen in de wijk niet samen komen en elkaar eerder in de weg zitten om van BoTu een aardgasvrije wijk te maken.

B1.2a
Informatiesheet Heindijk

Context

Heindijk is een kleine buurt die goed verbonden met nabijgelegen winkelcentra en het stadscentrum. De bebouwing bestaat uit galerijflats en rijhuizen uit de jaren '70, en rijhuizen en lage appartementengebouwen uit 2006 aan de Korendijk (zie foto's). Naast eigendom van woningcorporatie Woonbron zijn er vier VVE's van bewoner-eigenaren in de wijk. In totaal gaat het om 433 corporatiewoningen (van Vestia en Woonbron), 41 particuliere verhuurders en 142 particuliere huiseigenaren. Groot-IJsselmonde (waar Heindijk en Reyeroord onder vallen) is qua energiegebruik en -opwekking een gemiddelde Rotterdamse wijk. Wel ligt de vraag naar aardgas hoger dan in andere wijken, terwijl het opgewekte vermogen met behulp van zonnecollectoren juist onder gemiddeld is. Uit buurtonderzoek blijkt dat bewoners duurzaamheid niet belangrijk vinden en hier niet mee bezig zijn.

Heindijk en Reyeroord waren bij de start van de gebiedsaanpakken aangewezen als één wijk. In het kader van Aardgasvrij zijn het echter twee aparte trajecten met elk een eigen projectleider en proces. Tussen deze wijken is ook een faseverschil, waarbij Heindijk een concreet aanbod aan de bewoners heeft gedaan en in Reyeroord nog gewerkt wordt aan de voorbereidingen hierop. Daarom hebben we onderscheid gemaakt tussen beide gebiedsaanpakken. In deze informatiesheet bespreken we Heindijk.

De buurt is te typeren als rustig met veel ouderen en een diversiteit aan sociale en etnische groepen. Er is weinig sociale cohesie en er zijn nauwelijks initiatieven of organisatieverbanden in de wijk, met uitzondering van de bewonersverenigingen van de corporatiewoningen. Het wijkhuis staat aan de andere kant van de Reyersdijk en bewoners zien dat als 'buiten de wijk'. Er is sprake van een 'dubbele kloof' in de wijk tussen de oudere, overwegend eerste-bewoners, en jonge nieuwkomers met een andere culturele achtergrond. Daarnaast hebben bewoners aan de Korendijk weer een ander profiel. Deze bewoners hebben overwegend een hogere opleiding genoten en beschikken over meer economisch kapitaal dan hun buurtgenoten. Spanningen volgend uit deze tegenstellingen komen tot uiting in een hek tussen de galerijflats en de nieuwbouwhuizen aan de Korendijk. Dit hek is illegaal geplaatst door bewoners van de Korendijk om overlast van hangjongeren tegen te gaan. Het belemmert echter ook flatbewoners om het pad te gebruiken dat direct toegang biedt tot de wijk.

Links nieuwbouwappartementen en galerijflats in Heindijk, rechts het pad en hek tussen huizen aan de Korendijk

De gebiedsaanpak Heindijk in vogelvlucht

Naar aanleiding van CO^2-reductiedoelen in het 'Programma Duurzaam 2015-2018' werd Heindijk aangewezen als eerste van twee pilotgebieden voor een collectieve warmtevoorziening met industriële restwarmte uit de haven. Doel was om dit op gebiedsniveau te doen in samenwerking met betrokken partijen en deze aanpak daarna uit te rollen in Rotterdam. Naar aanleiding van de Green Deal Aardgasvrije Wijken uit maart 2017 werd 'aardgasvrij' als thema toegevoegd. Het aanbevolen alternatief voor aardgas in Heindijk is aansluiting op het Rotterdamse warmtenet, waarbij de concessie vergund is aan Vattenfall. Er zijn twee aansluitmomenten gepland in 2020-2021 en 2026-2027. Voor het eerste aansluitmoment zijn in de gebiedsaanpak meekoppelkansen gezocht in de buitenruimte. Zo is de vervanging van het riool uitgesteld zodat graafwerkzaamheden daarvoor gecombineerd kunnen worden met de aanleg van leidingen van het warmtenet. Ook konden bewoners ideeën aanleveren voor de inrichting van de buitenruimte rondom de plaatsing van twee onderstations van 4 bij 6 meter. Hierbij ging het nadrukkelijk niet om meebeslissen, het laten meedenken van bewoners werd al als *"spannend"* gezien.

Het betrekken van bewoners richt zich op informeren met als doel om meestand te organiseren. In 2019 zijn de bewonerscommissie en bewoners geïnformeerd over de plannen op inloopmiddagen en een informatieavond waarbij ook de wethouder aanwezig was. De nadruk lig op het informeren over de plannen van de gemeente en het gebruik van *social marketing* hierbij. Dit resulteerde bijvoorbeeld in het maken van een 'keuzekaart' (zie volgende alinea) waarin bewoners kunnen aangeven of ze gebruik te maken van het aanbod van de gemeente. De opties die leiden tot meedoen zijn visueel aantrekkelijk gemaakt, in tegenstelling tot opties waarin bewoners aangeven het zelf te gaan regelen of hun keuze uitstellen tot het tweede aansluitmoment.

Eind 2019 vonden huis-aan-huisbezoeken plaats, waarbij bewoners een concreet aanbod kregen van de gemeente Rotterdam. Tijdens deze huisbezoeken kregen bewonerseigenaren een informatiepakket en 'keuzekaart' te zien, waarop zij kunnen aangeven of zij gebruik maken van het aanbod om in 2020-2021 aangesloten te worden op het warmtenet. De eigen bijdrage zal bestaan uit €1500 van de huiseigenaar (ongeveer 10% van de daadwerkelijke kosten), de rest wordt betaald door de Gemeente Rotterdam. Mits er genoeg eigenaren meedoen wordt in 2020 begonnen met de aanleg van de warmteleiding en het vervangen van de riolering.

Toekomstige plannen om bewoners te betrekken bestaan uit het verstrekken van subsidie uit Next Generation Woonwijken aan bewoners om een wijkkookboek elektrisch koken te maken. Ook komen er energiecoaches en onderzoekt de gemeente of het vanuit de concessieafspraken mogelijk is om bewoners een stem te geven in de aanbestedingsprocedure voor de aanleg en of bewoners keuzevrijheid krijgen in de leverancier van de afleverset voor hun huis.

Naast het proces in de wijk met de huis-aan-huisbezoeken, vinden er ook onderhandelingen plaats. Vanuit elke wijk worden aparte onderhandelingen met de energieleveranciers gevoerd. Daar bovenop staat in Heindijk de onderhandelingspositie van de gemeente verder onder druk doordat het VvE-bestuur van de drie grote VvE's in de wijk en woningcorporatie Woonbron aparte afspraken gemaakt hebben met Vattenfall. Daarnaast hangt de financiële haalbaarheid af van voldoende aansluitingen. Woningcorporatie Vestia speelt hierin een cruciale rol. Zij gaat de keuze voor een collectief dan wel eigen warmtenet voorleggen aan de bewoners. Het is echter uiterst onzeker of het minimum van 70% van de huurders akkoord gaat met een van beide voorstellen.

Context

Reyeroord is een naoorlogse woonwijk in IJsselmonde, in het zuidoosten van Rotterdam. Het is in veel opzichten een gemiddelde Rotterdamse wijk. Zo is het type bebouwing gemiddeld (combinatie van eengezinswoningen en flats) en is de eigendomssituatie gemiddeld (ongeveer helft huurwoningen en één derde eigenaar-bewoner). Ook als het gaat om andere kenmerken is de wijk gemiddeld; bijvoorbeeld als het gaat om de kwaliteit van de leefomgeving, veiligheid, voorzieningenniveau, werkloosheid en culturele activiteiten. Juist omdat de wijk zo gemiddeld is, is er afgelopen decennia weinig geïnvesteerd en ontwikkeld. Inmiddels wordt de keerzijde hiervan zichtbaar en zijn er toenemende problemen, bijvoorbeeld als het gaat om veiligheid en betrokkenheid bij de buurt.

Heindijk en Reyeroord waren bij de start van de gebiedsaanpakken aangewezen als één wijk. In het kader van Aardgasvrij zijn het echter twee aparte trajecten met elk een eigen projectleider en proces. Tussen deze wijken is ook een faseverschil, waarbij Heindijk een concreet aanbod aan de bewoners heeft gedaan en in Reyeroord nog gewerkt wordt aan de voorbereidingen hierop. Daarom hebben we onderscheid gemaakt tussen beide gebiedsaanpakken. In deze informatiesheet bespreken we Reyeroord.

Een deel van de oorspronkelijke bewoners woont nog in Reyeroord. Met het verhuizen of overlijden van deze bewoners, komt er een nieuwe generatie in de wijk. Daarmee staat de wijk op een kantelpunt, waarbij de wijk jonger wordt en een meer diverse culturele achtergrond krijgt. Er is weinig participatie en initiatief vanuit de bewoners, zo worden er in deze wijk nauwelijks burgerinitiatieven ingediend en is er weinig betrokkenheid bij buurtactiviteiten. Door de weinige aandacht voor de wijk, is er ook een toenemend wantrouwen ten opzichte van de overheid.

Gebiedsaanpak in vogelvlucht

In 2018, een jaar voor de start van de gebiedsaanpak Reyeroord, is vanuit gemeente Rotterdam een beweging in Reyeroord gestart. De beweging Reyeroord Plus is gestart door de afdeling Stadsbeheer in verband met de vervanging van het riool in deze wijk. Vanuit Stadsbeheer was een nieuwe visie opgesteld (de ‘transitie van de stad’) en het idee ontstond om die aanpak toe te passen in Reyeroord. Daar waar de keuze voor Reyeroord in eerste instantie was ingegeven door het ‘gemiddelde’ karakter van de wijk, werd al snel duidelijk dat de wijk juist een extra impuls nodig heeft. Vanuit Reyeroord Plus is een eigen aanpak ontwikkeld. Er is een open gesprek aangegaan met de bewoners om hun ‘dromen’ in beeld te krijgen en dit heeft geleid tot een ‘reisplan’. Voorzichtig zijn relaties opgebouwd, wordt gekeken hoe verschillende opgaven aan elkaar verbonden kunnen worden en bewoners hierin een actieve rol kunnen spelen.

In datzelfde jaar wordt Reyeroord aangewezen als een pilotwijk aardgasvrij. De rioolvervanging maakt het interessant om werk-met-werk te maken voor een warmtenet. Begin 2019 gaat een projectleider voor aardgasvrij aan de slag en wordt begonnen met een plan van aanpak, met daarin alle stappen op weg naar een aanbod voor de bewoners. De planning van alle werkzaamheden is vanaf het begin een aandachtspunt. Om ‘werk-met-werk’ maken in potentie mogelijk te laten zijn, wordt vanuit de rioolvervanging een pas op de plaats gemaakt. Aardgasvrij kan meelopen met deze planning als er eind 2020 een aanbod ligt voor de bewoners.

Terwijl de voorbereidingen lopen, wordt duidelijk dat er een portfolio-deal is gesloten tussen woningcorporatie Woonbron en Vattenfall voor aansluiting op het warmenet. Ook enkele VVE’s hebben een contract afgesloten. Het sluiten van deze deals past bij de concessie die is afgesloten en die Vattenfall de ruimte biedt om een aansluiting op het warmtenet aan te bieden. Bij de gemeente ontstaat echter de angst dat hierdoor de business case onder druk komt. Het gaat namelijk veelal om panden die relatief rendabel aangesloten worden en die hiermee geen deel meer zijn van de, door de gemeente

beoogde, gezamenlijke business case. Na veel gesprekken wordt de afspraak gemaakt dat er geen nieuwe deals worden gesloten, maar wordt ingezet op het gezamenlijk opstellen van de business case.

In de eerste helft van 2020 ontstaat een proces waarin technisch gekeken wordt hoe het warmtenet een plaats kan krijgen in Reyeroord en wordt een bijbehorende business case opgesteld. Hiervoor worden ook enkele woningen 'geschouwd'. Naast deze technische activiteiten wordt een proces gestart gericht op de wijk. Vanuit het beeld dat duurzaamheid weinig leeft in Reyeroord, wordt ingezet op informeren en gedragsverandering. Bijvoorbeeld de Duurzaamheidswinkel, die ook activiteiten als een 'energie-ontbijt' organiseert, geldt als een laagdrempelige en neutrale plek om in aanraking te komen met het thema verduurzaming. Ook wordt er onderzoek gedaan naar wat de bewoners drijft en er worden enkele gedragsinterventies ingezet, deze zijn echter nog niet gekoppeld aan aardgasvrij. Medio 2020 wordt beoogd interventies in te zetten met een specifieke focus op duurzaamheid en aardgasvrij.

Tussen beide processen—de beweging Reyeroord Plus en de gebiedsaanpak aardgasvrij—is soms spanning. Zo is bijvoorbeeld in Reyeroord Plus afgesproken vanuit de gemeente eenduidig en herkenbaar te communiceren naar de bewoners, maar is er over het schouwen een eigenstandige brief verzonden. *"Iedereen had zoiets dat er geen formele brief uit moest gaan, dat past niet bij integraal werken. [...] Het is toch gebeurd, dan is er wrijving, het klopt niet"*. Een ander voorbeeld is de aard van het proces met inwoners. Vanuit Reyeroord Plus wordt ingezet op het opbouwen van relaties en vertrouwen met de bewoners in de wijk en het stimuleren van bewonersinitiatief; een proces dat stapsgewijs gaat en tijd nodig heeft. Vanuit aardgasvrij zijn er concrete doelstellingen in de tijd en moet er eind dit jaar een aanbod liggen.

Ondanks deze spanningen is er door personele unies een goede relatie tussen beide processen. Er wordt herkend dat dingen soms wringen, maar ook vertrouwen dat de processen goed samen kunnen gaan: *"Alleen ga je sneller, maar samen kom je verder."* Om de koppelkans met de rioolvervanging te benutten, is er wel toenemende tijdsdruk in het proces aardgasvrij gericht op het formuleren van een aanbod aan de bewoners aan het eind van dit jaar.

B1.3
Informatiesheet Pendrecht

Context

Pendrecht is een groene en multiculturele wijk in het zuiden van Rotterdam, aangelegd in de jaren '50 en '60. De wijk wordt gekenmerkt door een combinatie van goedkope lage en hoge meergezinswoningen. Het aandeel corporatiewoningen ligt iets hoger dan gemiddeld in de stad (59%, voornamelijk van Woonstad en Vestia), maar er is ook een fors deel in bezit van de bewoner. Bewoners zijn gemiddeld tot licht negatiever over de fysieke omgeving van hun buurt. De energieconsumptie en -productie in Pendrecht is vergelijkbaar met het Rotterdams gemiddelde. De wijk is via de metro goed verbonden met het centrum van Rotterdam, maar de meeste mensen reizen zelden naar het centrum.

De wijk kent een aantal uitdagingen. Ten eerste zijn er problemen met criminaliteit en onveiligheid, volgens de gesproken betrokkenen vooral veroorzaakt door groepen jongeren met een migratie-achtergrond. Ten tweede ervaart men problemen rondom armoede en werkeloosheid. Het gemiddelde inkomen ligt onder het Rotterdams gemiddelde en ver onder het nationaal gemiddelde. Relatief veel bewoners hebben geen of niet de juiste startkwalificatie. Ten derde is er weinig cohesie en interactie tussen verschillende groepen bewoners. Dit geldt zowel voor verschillen in culturele als in economische achtergronden. Wat betreft culturele achtergrond wordt opgemerkt dat het lijkt alsof iedere 'etnische' groep in een eigen wereldje leeft. Daarnaast is een deel van de wijk is een aantal jaren geleden gesloopt en vervangen door nieuwbouw. De nieuwe woningen zijn eengezinswoningen die buiten het sociale segment vallen en trekken een andere doelgroep, met meer inkomen. De 'nieuwe' en 'oude' bewoners mengen echter nauwelijks. Er zijn kortom in Pendrecht grote verschillen tussen de soorten bebouwing en hun bewoners. Hoewel het wijkprofiel laat zien dat er gemiddeld meer contact is tussen buren in Pendrecht, moeten we daarbij beseffen dat die contacten zich vooral beperken tot de 'eigen groep'. Daarnaast wordt genoemd dat een 'Huis van de Wijk' in het centrum van Pendrecht gemist wordt, omdat die nu aan de 'verkeerde' kant van de metrolijn ligt waardoor weinig mensen het bezoeken.

De sociale verschillen en het gebrek aan 'menging' wordt als uitdaging gezien. Dit maakt het extra moeilijk om de diversiteit aan groepen te betrekken bij plannen van de gemeente. Dit wordt nog eens versterkt doordat bewoners een grote afstand ervaren tot de gemeente. Daarnaast is er weinig energie van onderop in Pendrecht. Uitzonderingen zijn de Pendrecht Universiteit en het programma Vitaal Pendrecht. Deze initiatieven dragen bij aan sociale menging; met name via de kinderen ontstaan nieuwe contacten.

Grote verschillen in Pendrecht tussen de soorten bebouwing en hun bewoners

De gebiedsaanpak in vogelvlucht

Pendrecht is een proeftuin aardgasvrij van BZK, hiervoor is €6 miljoen beschikbaar gesteld. De wijk Pendrecht heeft 5600 woningen. De gebiedsaanpak aardgasvrij betreft 4400 woningen. 1200 woningen ten zuiden en ten noorden van de Slinge zijn al aardgasvrij. Uit de haalbaarheidsstudie is gebleken dat overgaan op stadswarmte het maatschappelijk voordeligste alternatief is; er ligt namelijk al een warmtenet in Pendrecht, dat makkelijk uit te breiden is. Een bijkomend voordeel voor de gebiedsaanpak in Pendrecht is dat Woonstad ook al bezig is met het aansluiten van hun woningen op stadswarmte. Er wordt nu gewerkt aan een wijkdeal en in najaar 2020 zullen de kosten voor Pendrecht Zuid bekend zijn, een jaar later voor Pendrecht Noord. In 2030 moet Pendrecht geheel overgestapt zijn op een alternatief voor aardgas.

In deze gebiedsaanpak wordt intensief samengewerkt met Stedin, Nuon, Woonstad en de winkeliers van Pendrecht. Zij hebben één keer in de twee maanden partneroverleg. De vergadering wordt voorgezeten door een onafhankelijke voorzitter om meer horizontale, gelijkwaardige relaties te creëren. Ondanks spanningen tussen de gemeente en Vestia, is Vestia agendalid en sluit Vestia ook af en toe aan bij dit overleg. De gebiedsaanpak kent een aantal deelprojecten met ieder een eigen deelprojectleider. Eén keer in de drie weken is er kernteamoverleg. Alle VVE's in Pendrecht krijgen ondersteuning op het gebied van het aardgasvrij maken en verduurzamen van hun gebouwen en woningen. Huiseigenaren met een woning van voor 1990 hebben een gratis warmtefoto met energieadvies aangeboden gekregen. Huiseigenaren krijgen een subsidie van 300 euro per woning bij isolatie vanaf 950 euro. In de gebiedsaanpak worden meekoppelkansen gezocht in het sociale domein, om de wijk te laten stijgen naar een 'wijk van de toekomst'. Omdat de wijk als een 'proeftuin' is aangewezen, is er ruimte om te experimenteren met innovatieve ideeën. O.a. de volgende meekoppelkansen worden nagestreefd: armoede tegengaan door directe besparing woonlasten, werkgelegenheid creëren via energiecoach-trajecten,de sociale cohesie in de wijk verbeteren middels het oprichten van een 'Huis van de Wijk' en het aantrekkelijker maken van de buitenruimte.

Wanneer we kijken naar participatie van bewoners in de gebiedsaanpak, zien we dat bewoners geen actieve rol hebben gehad bij het doen van het van het haalbaarheidsonderzoek. Als vervolg op de gebiedsstudie naar de technische mogelijkheden is een *social marketing* onderzoek uitgevoerd door het bureau W&I groep. Op basis van de uitkomsten van het onderzoek wordt de communicatie- en participatiestrategie aangepast, zo blijkt bijvoorbeeld dat het uitdelen van waardebonnen aan bewoners de bereidheid verhoogt om mee te doen aan activiteiten georganiseerd door de gemeente. Maart 2019 hebben alle bewoners een brief ontvangen over de transitie naar aardgasvrij. *Social marketing* en het organiseren van verschillende activiteiten worden ingezet om bewoners te betrekken bij de gebiedsaanpak. Zo zijn er in het najaar van 2019 spreekuren georganiseerd en waren mobiele voorlichtingsunits in de weekenden aanwezig in het winkelcentrum. Ook zijn inloopdagen georganiseerd, onder meer om informatie te geven over snel besparen op energiekosten. Tijdens de inloopbijeenkomst werden drie sentimenten van bewoners duidelijk: a) de grootste zorg van bewoners is betaalbaarheid, b) bewoners hebben, ondanks de open brief, toch het gevoel dat de gemeente hen iets oplegt en dat zij geen keuze hebben, c) bewoners vinden dat de gemeente nog te weinig duidelijkheid kan geven. Naast het informeren, wordt via Vitaal Pendrecht en de Pendrecht Universiteit contacten gelegd met actieve moeders van de wijk. Ook wordt actief samengewerkt met het wijkcomité. In februari 2020 is, naar aanleiding van het *social marketing* onderzoek, de 'huiskamer aardgasvrij Pendrecht' geopend. Deze centraal gelegen ontmoetingsplek biedt mogelijkheden om evenementen, informatiebijeenkomsten, workshops en banen- en onderwijsmarkten rondom de energietransitie en duurzaamheid te organiseren. Tussen augustus 2019 en januari 2020 zijn circa 50 woningen geschouwd, waarvan de rapportages momenteel worden geanalyseerd. Bewoners konden tijdens het schouwen van hun woning meedenken over bijvoorbeeld de beste locatie voor het afleverset en de stijgleidingen.

B1.4
Informatiesheet Prinsenland Het Lage Land

In de jaren '60 en '70 is de Alexanderpolder, ten oosten van Rotterdam, ontwikkeld. Prinsenland en Het Lage Land zijn als één van de eerste woonwijken gebouwd. Na de bouw zijn hier veel jonge gezinnen komen wonen. Een halve eeuw later woont een deel van deze generatie nog steeds in Prinsenland Het Lage Land, maar er is ook een nieuwe generatie komen wonen. Deze nieuwe generatie komt vaak uit de stad Rotterdam en is in Prinsenland Het Lage Land gaan wonen vanwege ruimte, rust en groen. Daarmee is Prinsenland Het Lage Land deels dorps en deels stedelijk, *"de mensen zijn een beetje wel en een beetje geen Rotterdammer, het is een eigen wereld, maar ook steeds meer verstedelijkt, steeds meer Rotterdam"*.

Prinsenland Het Lage Land bestaat uit een combinatie van eengezinswoningen en hogere flats. Het eigendom van deze woningen is vergelijkbaar met het Rotterdams gemiddelde; ongeveer de helft is in bezit van een corporatie en ruim één derde is eigendom van de bewoner. De wijk heeft een relatief hoge fysieke kwaliteit. De bewoners zijn relatief tevreden, zowel met hun buurt als met (de staat van) hun woning. Waar Prins Alexander vroeger een meer dorps karakter had, *"een slaapstadje"*, begint het wel meer stedelijk te worden. Er komen steeds meer stedelijke faciliteiten, denk aan grote winkelketens en het mobiliteitsknooppunt Alexander.

Vergeleken met het Rotterdamse gemiddelde, is Prinsenland Het Lage Land relatief welvarend. Er is een lagere werkloosheid en een hoger opleidingsniveau. Ook hebben de bewoners veel sociale netwerken waar zij op terug kunnen vallen. Bij deze sociale cohesie zijn wel twee belangrijke noties te plaatsen. Ten eerste is er een groeiende groep eenpersoonshuishoudens in de wijken. Daar waar Prinsenland en Het Lage Land echte gezinswijken waren, zijn er steeds meer oudere alleenstaanden en jongvolwassenen. Daarnaast betekent de sociale cohesie niet dat er per definitie heel veel initiatief is vanuit bewoners. Mensen zijn betrokken bij elkaar, maar verwachten ook van de overheid dat zij de publieke taken goed verzorgt in de wijk.

De wijk is wat betreft energiekenmerken vergelijkbaar met andere Rotterdamse wijken. Voor de toekomstige warmtevoorziening, zien we wel een wezenlijk andere situatie. In Prinsenland Het Lage Land is geen concessie voor het warmtenet. Wel zijn er naastgelegen wijken waar al een warmtenet ligt. Dit is ook reden dat Eneco op enkele plekken een flatgebouw al heeft aangesloten op het warmtenet, maar er is dus geen concessie.

De gebiedsaanpak Prinsenland Het Lage Land in vogelvlucht

Prinsenland Het Lage Land staat vergeleken met de andere pilotwijken nog vroeg in het proces. In 2018 is de WAT-kaart voor Rotterdam verschenen. Voor Prinsenland Het Lage Land wordt daarin de voorkeur voor een middentemperatuur warmtenet (70°C) uitgesproken. Dit is verreweg het meest financieel voordeling, omdat er al een warmtenet in de naastgelegen wijken ligt. Als eerste stap in de gebiedsaanpak is een haalbaarheidsstudie uitgevoerd waarin de voorkeur uit de WAT-kaart is bevestigd.

De WAT-kaart en de haalbaarheidsstudie vormen het vertrekpunt van de gebiedsaanpak. Deze vragen staan in de gebiedsaanpak niet meer ter discussie. Het proces en daarmee ook het betrekken van inwoners richt zich op de hoe-vraag; hoe kan het warmtenet worden vormgegeven. Deze vraag ligt nog open omdat er in het gebied geen concessie is verleend. Dit maakt een keuze mogelijk tussen een gesloten net—concessie voor één partij die levering en netwerk verzorgt—of een open net—waarbij verschillende partijen warmte kunnen leveren aan het net.

In de gebiedsaanpak wordt onderscheid gemaakt in twee fasen. De eerste fase is een specifiek deel van Prinsenland Het Lage Land en omvat ongeveer 10 VVE's en ongeveer 500 eengezinswoningen. Het doel is deze bewoners een aanbod te gaan doen. De gemeente kijkt vooral nu zelf naar het type warmtenet en welk aanbod gedaan kan gaan worden. Pas daarna wordt ingezet op een proces met bewoners, VVE's en initiatieven in de wijk. Wel wordt nu al gecommuniceerd op de stappen in het proces en begin 2020 zal een focusgroep met bewoners worden opgezet om de stappen in het proces te toetsen. Naast fase één zijn er andere delen van Prinsenland Het Lage Land. Die delen zijn op z'n vroegst in 2026 aan de beurt. Aan hen is de boodschap, *"je zal moeten wachten totdat we bij jullie zijn"*. Wel wordt daar al gecommuniceerd over de mogelijkheden van isolatie.

In de wijk is er een aantal initiatieven rond energie, waaronder de energiecoöperatie AlexEnergie en de duurzame speeltuin. In de gebiedsaanpak wordt de link met deze initiatieven (nog) niet gelegd, omdat prioriteit wordt gelegd bij het technisch uitwerken van de mogelijkheden: *"de gebiedsaanpak en ons initiatief werken volledig parallel aan elkaar. Tot nu toe is er geen tegenwerking maar zeker ook geen samenwerking"*. Daarnaast is Prinsenland Het Lage Land ook één van de Next Generation Woonwijken in Rotterdam. Aan de hand van verschillende concepten, zoals bijvoorbeeld een 'ouderenhubs', digitalisering en maatschappelijke verdienmodellen, wordt gekeken hoe verschillende sociale en fysieke opgaven in de wijk programmatisch aangepakt.

B1.5
Informatiesheet Rozenburg

Context

Rozenburg is een dorpskern in het havengebied met veel eengezinswoningen en lage meergezinswoningen. Het merendeel van de woningen is in bezit van de bewoner. Duurzaamheid leeft in Rozenburg: het percentage huishoudens met zonnecollectoren zit boven het landelijk gemiddelde en zowel woningcorporatie Ressort Wonen (eigenaar van 4 op de 10 Rozenburgse woningen) en de Gebiedscommissie hebben duurzaamheid hoog op de agenda staan.

Tot 2010 was Rozenburg een zelfstandige gemeente en de gebiedscommissie bestaat nog deels uit voormalige gemeenteraadsleden. Bewoners ervaren letterlijk en figuurlijk een grote afstand tot de Gemeente Rotterdam. Rozenburg heeft zijn dorpse karakter behouden en bewoners voelen zich allereerst verbonden met Rozenburg en Voorne-Putten, zoals blijkt uit de overal wapperende Rozenburgse vlag. Het dorp vergrijst echter, doordat er weinig instroom is van bewoners van elders en er nauwelijks sprake is van nieuwbouw van woningen.

De sterke sociale samenhang zorgt voor sterke sociale controle in het dorp. Er is relatief veel economisch kapitaal in het dorp, maar veel bewoners werken in de haven waar langzaamaan banen verdwijnen. Bewoners proberen daaruit voortvloeiende en andere problemen zelf op te lossen en trekken niet snel aan de bel bij de Gemeente Rotterdam. Anderzijds zijn ze kritisch op de gemeente en roepen ze ambtenaren snel ter verantwoording. De sterke sociale cohesie en controle leidt ertoe dat men vertrouwt op het oordeel van dorpsgenoten en mensen zijn makkelijk te mobiliseren bij onvrede.

V.l.n.r. Rotterdam staat letterlijk en figuurlijk van Rozenburgers af, het dorpsplein, huis van een actieve bewoner

De gebiedsaanpak Rozenburg in vogelvlucht

Al voor de start van de gebiedsaanpak aardgasvrij, worden eerste intenties uitgesproken door woningcorporatie Ressort Wonen en Warmtebedrijf Rotterdam over het verkennen van een Rozenburgs warmtenet. Voor deze partijen een logische stap gezien de nabijheid van AVR—de warmtebron voor het warmtebedrijf—en de mogelijkheid werk-met-werk te maken met de rioolvervanging. Dit is deel van een bredere duurzaamheidsstrategie van Rozenburgse partijen. Zo loopt er een experiment met waterstof en is er recent een windcorporatie opgezet door bewoners.

Gezien deze eerdere verkenningen door woningcorporatie en warmtebedrijf, ligt Rozenburg als pilotgebied voor de gebiedsaanpak aardgasvrij voor de hand. De gebiedsaanpak richt zich in Rozenburg alleen op aardgasvrij, al worden riolering, bestaande initiatieven in windenergie en werkgelegenheid genoemd als mogelijke koppelkansen. Geen van allen speelt momenteel een rol door gebrek aan concrete invulling. De belangrijkste doelen zijn om een businesscase op te stellen voor de aansluiting op het warmtenet en draagvlak te creëren onder de bewoners.

Gedurende het eerste jaar van de gebiedsaanpak zijn bewoners alleen op kleine schaal benaderd, bijvoorbeeld in VVE's. Er is bewust gekozen nog niet op grote schaal te communiceren, maar hiermee te wachten tot er meer duidelijkheid is over de plannen en de bijbehorende businesscase. Er is geen concessie voor het warmtenet in dit gebied en de gemeente gaat overwegen of er een concessie uitgegeven gaat worden.

Ambtenaren in de wijk werken tegelijk aan een waaier aan activiteiten om bewoners te betrekken, bijvoorbeeld via scholen en de ondernemersvereniging en zoeken daarbij aansluiting bij bestaande activiteiten en evenementen. In oktober 2019 is een energiemarkt gehouden waar een redelijke opkomst was. Daarnaast organiseren zij een conferentie over Aardgasvrij en een prijsvraag voor scholieren om een slogan te verzinnen voor de energietransitie in Rozenburg. De gebiedscommissie denkt actief mee over participatie en wil dat Rozenburg de 'groenste wijk van Rotterdam' wordt.

Een drijvende factor achter de transitie is de woningcorporatie Ressort Wonen. Deze corporatie heeft aardgasvrij en duurzaamheid hoog op de agenda staan, is daarin proactief en heeft hiervoor voldoende financiële middelen in huis. Sinds drie jaar is er een intentieverklaring tussen de gemeente, Ressort Wonen en het warmtebedrijf en lopen er gesprekken over aansluiting op het warmtenet. De woningcorporatie, Warmtebedrijf Rotterdam en NetVerder (onderdeel van Stedin groep) werken momenteel gedrieën aan een businesscase voor aansluiting van de corporatiewoningen.

In de eerste fase van de gebiedsaanpak, tot begin 2020, lijkt gemeente Rotterdam een afwachtende houding in te nemen in Rozenburg. De gemeente benadrukt dat er bewust voor gekozen is om middels de pro-activiteit van deze corporatie momentum en draagvlak onder bewoners te creëren. De marktpartijen ontwikkelen de businesscase en leggen deze vervolgens aan de gemeente voor. Rozenburgse partijen ervaren dit anders. Zij vinden de rol van de gemeente *"beperkt"*. Het oppakken van de businesscase door marktpartijen zou gedaan zijn bij gebrek aan *"wezenlijke stappen vooruit"* in de gebiedsaanpak. Tot begin 2020 zijn weinig concrete stappen gezet en wordt het opstellen van de businesscase overgelaten aan de grootste woningbezitter (Ressort Wonen), Warmtebedrijf Rotterdam en NetVerder. Wel is er een toenemende roep, zowel onder ambtenaren als in het dorp, om als gemeente een meer actieve rol op te pakken en het contact met de inwoners van Rozenburg te leggen.

Bijlage 2. Verantwoording

Literatuurlijst

Arnstein, S.R. (1969) A ladder of citizen participation, *Journal of the American Institute of Planners*, 35(4): 216-224.

Ashmos, D.P., D. Duchon and R.R. McDaniel (2000) Organizational responses to complexity; the effect on organizational performance, *Journal of Organizational Change Management*, 13(6): 577-594.

Bokhove, J., Karremans, V., Kasmi, S., Kathmann, B., de Langen, S., & Vonk, T. (2018) *Coalitieakkoord 2018-2022: Nieuwe energie voor Rotterdam.*

Borgman, K. (2019) *Aardgasvrij Reyeroord: Plan van aanpak, versie 1.*

Bourdieu P (1984) *Distinction: A social critique of the judgement of taste,* Cambridge: Harvard University Press.

Bourdieu, P. (1986) The forms of capital, in J.G. Richardson (Eds.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (pp.241-258), New York: Greenwood Press.

Buuren, A. van (2017) *Vormgeven aan uitnodigend bestuur. Pleidooi voor een ontwerpgerichte bestuurskunde,* Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.

ChristenUnie, CDA, D66, & VVD (2017) *Vertrouwen in de toekomst: Regeerakkoord 2017-2021.*

College van B&W van gemeente Rotterdam (2018) *Raadsbrief,* Kenmerk: 18bb10793.

College van B&W van gemeente Rotterdam (2019) *Raadsbrief bij De Betrokken Stad.* Kenmerk 19bb16886.

College van B&W van gemeente Rotterdam (2019) *Raadsbrief bij Leidraad werkwijze gebiedsaanpakken aardgasvrij,* Kenmerk 19bb13528

Cornwall, A. (2004) Introduction: New democratic spaces? The politics and dynamics of institutionalized participation, *IDS Bulletin*, 35(2): 1-10.

Crosby, B.C., P. 't Hart and J. Torfing (2017) Public value creation through collaborative innovation, *Public Management Review*, 19: 655-669.

Duijn, M. and J. van Popering-Verkerk (2018) Integrated public value creation through community initiatives: Evidence from Dutch water management, *Social Sciences*, 7(12): 261.

Energietransitieteam Rotterdam (2018) *Stappenplan aardgasvrije wijken,* gemeente Rotterdam.

Gemeente Rotterdam (2016), *Wijkprofiel Rotterdam: Toelichting.*

Gemeente Rotterdam (2019) *De betrokken stad.* Opgehaald van https://www.rotterdam.nl/meedenken-doen/betrokken-stad/

Gemeente Rotterdam (2019) *Energietransitie in de wijk: Terugkoppeling ontmoeting SO en DV van 3 juli 2019.*

Gemeente Rotterdam (2019) *Gebiedsaanpakken stavaza mei 2019.*

Gemeente Rotterdam (2019) *Huiseigenaren Heindijk krijgen aanbod voor overstap van aardgas naar stadsverwarming.* Opgehaald van https://www.persberichtenrotterdam.nl/bericht/2962/Huiseigenaren-Heindijk-krijgen-aanbod-voor-overstap-van-aardgas-naar-stadsverwarming/

Gemeente Rotterdam (2019) *Leefstijlen in Rotterdam.*

Gemeente Rotterdam (2019) *Leefstijlen pilotwijken aardgasvrij.*

Gemeente Rotterdam (2019) *Leidraad werkwijze gebiedsaanpakken aardgasvrij.*

Gemeente Rotterdam (2019) *Op weg naar Bospolder-Tussendijken aardgasvrij.*

Gemeente Rotterdam (2019) *Raadsakkoord Energietransitie.*

Gemeente Rotterdam (2019) *Slagkracht in de wijk, resultaat voor de Rotterdammer.*

Gemeente Rotterdam (2019) *Veerkrachtig BOTU 2028: In tien jaar naar het stedelijk sociaal gemiddelde.*

Gemeente Rotterdam (n.d.) *Kenmerken gebiedsaanpakken.*

Gemeente Rotterdam (n.d.) *Vijf tinten groen Charlois.*

Gemeente Rotterdam (n.d.) *Vijf tinten groen Delfshaven.*

Gemeente Rotterdam (n.d.) *Vijf tinten groen IJsselmonde.*

Gemeente Rotterdam (n.d.) *Vijf tinten groen Prins Alexander.*

Gemeente Rotterdam (n.d.) *Vijf tinten groen Rotterdam.*

Gemeente Rotterdam (n.d.) *Vijf tinten groen Rozenburg.*

Gemeente Rotterdam (n.d.) *WAT-Kaart.*

Gemeenteraad Rotterdam (2018) Beantwoording van de schriftelijke vragen van de raadsleden R.A.C.J. Simons (Leefbaar Rotterdam) en G.F.E. Koster (Leefbaar Rotterdam) over uitrol restwarmte Pernis initiatief., Kenmerk: 18bb7503 (18 december 2018).

Heijden, J. van der (ed.) (2005) *Recombinatie van overheid en samenleving: Denken over innovatieve beleidsvorming,* Delft: Eburon.

Hisschemöller, M., & Marselis, I. (2018) *Het moet niet te avontuurlijk worden.* Drift for transition.

Hölscher, K., N. Frantzeskaki, T. McPhearson, and D. Loorbach (2019) Tales of transforming cities: Transformative climate governance capacities in New York City, US and Rotterdam, Netherlands, J*ournal of Environmental Management,* 231: 843-857.

Joosse, H. and G.R. Teisman (2020) Employing complexity: Complexification management for locked issues, *Public Management Review,* online first.

Kivimaa, P., Hildén, M., Huitema, D., Jordan, A. and Newig, J. (2017) Experiments in climate governance: A systematic review of research on energy and built environment transitions, *Journal of Cleaner Productio*n, 169: 17-29Loorbach, D., N. Frantzeskaki, and F. Avelino (2017) Sustainability transitions research: Transforming science and practice for societal change, *The Annual Review of Environment and Resources,* 42(4).

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en Gemeente Rotterdam (2019) *Convenant aardgasvrij te maken wijk Pendrecht-Zuid in de gemeente Rotterdam.*

Motivaction (2013) *Vijf tinten groen: Input voor effectieve duurzaamheidsstrategieën,* Whitepaper.

Motivaction (2018) *Vijf tinten groener. Nederlanders op weg naar een duurzamere samenleving,* Whitepaper.

Motivaction (2019) *Motivaction Mentality Model en vijf tinten groen,* presentatie.

NRC (4 oktober 2019). *BoTu moet klimaatneutraal gaan wokken.*

Platform31 (2019) *Bewonersinitiatieven en gemeenten in de lokale warmtetransitie*

Steen, M. van der, J. Scherpenisse en M. van Twist (2015) S*edimentatie in sturing. Systeem brengen in netwerkend werken door meervoudig organiseren,* Den Haag: NSOB

Teisman, G.R. (2005) *Publiek management op de grens van chaos en orde: over leidinggeven en organiseren in complexiteit,* Den Haag: Sdu Uitgevers.

TNO en Platform31 (2020) *Innovatie in besluitvorming richting aardgasvrije wijken: Eindpublicatie van kennisontwikkeling binnen de strategische samenwerking tussen G4/TNO/Platform31*, Den Haag.
Ubbels, A. (2019) *Gebiedsaanpak Prinsenland—Het Lage Land Aardgasvrij. Plan van aanpak, kwartiermakersfase.*
Visser, V., J. van Popering-Verkerk en A. van Buuren (2019) *Onderbouwd ontwerpen aan participatieprocessen: Kennisbasis participatie in de fysieke leefomgeving*, Rotterdam: GovernEUR|Erasmus Universiteit Rotterdam.
VVE 010 (2019) *Factsheet aardgasvrij.*
W&I Group (n.d.) *Pendrecht aardgasvrij. Een social marketing onderzoek naar de drijfveren van bewoners in Pendrecht.*
Wiel, H. van de (2018) Een nieuwe tweedeling dreigt bij de energietransitie, *Sociale vraagstukken.*
Wirschell, N. (2018) *Aardgasvrij Pendrecht. Op weg naar een aardgasvrije wijk in 2030*, Gemeente Rotterdam.

Interviews en observaties

Bospolder-Tussendijken	
9 juli 2019	Vergadering gebiedscommissie
30 augustus 2019	Gemeente Rotterdam, projectleider aardgasvrij
3 oktober 2019	Gemeente Rotterdam, projectleider sociaal-maatschappelijk
13 november 2019	Gemeente Rotterdam, wijkmanager
19 februari 2020	Eneco
20 april 2020	Delfshaven Coöperatie
16 juni 2020	Gemeente Rotterdam, projectleider aardgasvrij
Heindijk en Reyeroord	
20 september 2019	Gemeente Rotterdam, projectleider aardgasvrij
16 oktober 2019	Gemeente Rotterdam, wijkmanager
24 oktober 2019	Gemeente Rotterdam, kwartiermaker
25 november 2019	Huis-aan-huis bezoeken
18 februari 2020	Havensteder
29 juni 2020	Gemeente Rotterdam, programmamanager
2 juli 2020	Duurzaamheidswinkel IJsselmonde
5 juli 2020	Gemeente Rotterdam, projectleider aardgasvrij
8 juli 2020	Gemeente Rotterdam, gebiedsnetwerker Pendrecht
Pendrecht	
13 augustus 2019	Gemeente Rotterdam, projectleider aardgasvrij
9 oktober 2019	Gemeente Rotterdam, wijkmanager Gemeente Rotterdam, wijknetwerker
16 juni 2020	Gemeente Rotterdam, projectleider aardgasvrij
Prinsenland Het Lage Land	
16 juli 2019	Vergadering gebiedscommissie
12 november 2019	Gemeente Rotterdam, projectleider aardgasvrij
15 november 2019	Gemeente Rotterdam, wijkmanager
10 januari 2020	AlexEnergie
3 februari 2020	Startbijeenkomst AlexEnergie
19 juni 2020	Gemeente Rotterdam, projectleider aardgasvrij
Rozenburg	
17 september 2019	Gemeente Rotterdam, projectleider aardgasvrij
8 oktober 2019	Gemeente Rotterdam, wijkmanager Gemeente Rotterdam, wijknetwerker
12 november 2019	Vergadering gebiedscommissie
3 februari 2020	Ressort Wonen
28 februari 2020	Energiecoöperatie Rozenburg
17 juni 2020	Gemeente Rotterdam, projectleider aardgasvrij
Rotterdam algemeen	
18 november 2020	Team gebiedsaanpakken aardgasvrij
22 januari 2020	VVE010
3 maart 2020	Vattenfall
9 maart 2020	Gemeente Rotterdam, afdelingshoofd
17 maart 2020	Gemeente Rotterdam, wethouder
7 april 2020	Team gebiedsaanpakken aardgasvrij
17 april 2020	Gemeente Rotterdam, opgavemanager

Op zoek naar de energie van Rotterdam
Lerend op weg in de gebiedsaanpakken aardgasvrij Rotterdam
2020

ISBN 978-90-75289-46-6

©ESSB, E. Minkman, V.Visser, A. van Buuren, J. van Popering-Verkerk

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door print-outs, kopieën, of op welke manier dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.